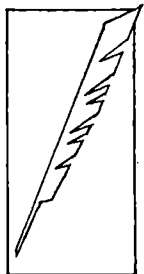

VOLTAIRE

DE

TUDOR VIANU

VOLTAIRE

Coperta: *Cristea Müller*

EDITURA ALBATROS • 1972

VOLTAIRE

DE

TUDOR VIANU

I

Paginile de față își propun să povestească viața și să analizeze ideile unuia din oamenii cei mai uimitori ai veacului său, o inteligență fecundă și spirituală, un filozof și un poet, un adversar neîmpăcat al multelor nedreptăți sub care suferea patria sa și un luptător pentru toate acele idealuri care, chiar în zilele noastre, nu și-au pierdut deloc actualitatea.

Este vorba de François Arouet, devenit celebru în literatură sub numele de Voltaire, unul din reprezentanții tipici și cei mai influenți ai iluminismului, adică al acelui curent literar și filozofic care a străbătut veacul al XVIII-lea în toate țările de cultură ale Europei, ca o expresie a năzuințelor burgheziei împotriva orânduirii feudale și a absolutismului regal.

Burghezia franceză cucerise multe poziții economice și spirituale în ultimul secol. Ea devenise o clasă prosperă prin achiziționarea unor dintre pământurile țărănești sau chiar a unor domenii seniorale, prin concesionarea strângerilor de impozite și prin extinderea industriei manufacturiere și a comerțului exterior al Franței, îndreptat acum către punctele cele mai îndepărtate ale globului. În 1670 Franța instalase puterea ei la Pon-

dichery, pe coasta estică a Indiilor. După zece ani fundează un adevărat imperiu francez în America de Nord, întins de la Quebec, în Canada, până în gurile fluviului Mississippi. Compania franceză a Mississippiului ia ființă în 1684. Manufacturile franceze se dezvoltă în toată această vreme. Marile invenții tehnice se anunță. În 1690 Papin construiește o mașină capabilă să ridice greutatea cu ajutorul forței aburilor, și, în 1707, vaporul cu aburi. Progresele culturale ale burgheziei franceze nu erau mai prejos. Cîțiva din marii scriitori și gînditori ai Franței proveneau din rîndurile burgheziei încă din veacul trecut. Descartes și Corneille, Racine, Molière și Boileau erau burghezi. Dar deși această clasă activă, bogată și instruită, crescuse neînterupt în prosperitate și cultură, drumul ei ascendent era mereu stînjenit de vechea aristocrație, care păstra pozițiile de conducere în stat și nutrea uneori veleitatea înapoierii către formele cele mai vechi ale feudalității. Se organizează astfel o nouă cultură, consacrată criticii vechilor instituții și moravuri, agitînd idealurile acelei libertăți de care avea atîta nevoie burghezia doritoare să sfărîme vechile constrîngeri și să instaleze propria ei putere și influență. Aspirația aceasta s-a realizat, în Franța, abia către sfîrșitul veacului, o dată cu marea revoluție. Deocamdată, și după cum se întîmplă totdeauna în astfel de împrejurări, clasa care purta protestul social al vremii îmbrățișează cauza tuturor nedreptăților și luptă împotriva acelor forme ale oprimării care o atingeau și pe ea. Din rîndurile burgheziei iluministe a vremii, dar reprezentînd aspirația spre libertate și justiție a întregului popor, se ridică deci glasurile care vestejesc nedreptatea și fanatismul, intoleranța și obscurantismul, cerînd relații mai juste între oameni și națiuni, libertate

și toleranță. Aceste glasuri aveau multe motive să-și formuleze criticile și revendicările lor.

Lunga domnie a suveranului absolutist, a lui Ludovic al XIV-lea, înmulțise nenorocirile publice, mai cu seamă în faza ei finală. Sîngeroasele și neîntreruptele războaie împotriva Olandei, a Palatinatului și a Spaniei coalizaseră puterile europene împotriva Franței. Cheltuielile necesare acestor războaie, sporite prin fastul și risipa curții, secătuiseră tezaurul public. Temelia națiunii, țărănimea franceză, era istovită de multele sarcini fiscale care apăsau asupra ei și erau menite să întrețină nobilimea. Concentrată în mare parte la curte și gratificată cu importante pensii regale, ocupînd cadrele superioare ale armatei și bisericii, nobilimea franceză trăia de fapt pe spinarea țărănimii, impusă prin cele mai variate și mai apăsătoare impozite directe și indirecte și adusă în sapă de lemn. Se cunoaște zguduitoarea tablou pe care, încă din 1688, l-a zugrăvit La Bruyère: „Toată lumea poate vedea unele animale feroase, femei și bărbați, răspîndiți pe cîmpii, negri, palizi și arși de soare, legați de pămîntul pe care îl scurmă și-l răstoarnă cu o îndărătnicie de neînvîns. Vocea lor pare articulată și cînd se ridică pe picioare, dezvăluie un chip omenesc și sînt, în adevăr, oameni. Se retrag noaptea în vizuini, unde trăiesc cu pîine neagră, cu apă și rădăcini. Acești oameni cruță celorlalți osteneala de a semăna, de a munci pămîntul și de a strînge roadele pentru a trăi, și merită, astfel, să nu fie lipsiți de pîinea pe care ei au semănat-o.“

Astfel de rămășițe ale epocilor celor mai barbare ale feudalității puteau fi semnalate în domeniile cele mai variate ale vieții publice. Nu exista un sistem juridic pus la curent cu nevoile mai noi ale țării. Justiția se împărțea după ordonanțe și edicte datînd uneori de

sute de ani. Posturile de judecător puteau fi cumpărate și ele erau atribuite unor tineri abia ieșiți din copilărie. Tortura — roata și stîlpul — era procedură legală de anchetă. Pedepsa cu moartea, prin sfîșiere, ardere, ștreang și eșafod, era aplicată frecvent și, uneori, pentru delictele cele mai neînsemnate. Epoca a comentat mult cazul unei nenorocite servitoare condamnată la moarte prin spînzurătoare pentru vina de a fi șterpelit cîteva prosoape de la stăpînii ei. Sentințele se dădeau în numele lui Dumnezeu și condamnatul trebuia să se pocăiască înainte de a fi executat. Crimele religioase definite de dreptul penal al vremii erau sumedenie. Erau oameni care trebuiau să răspundă de crima de ateism, blasfemie, vrăjitorie, erezie și schismă. Pentru toate crimele religioase se prevedea moartea pe rug. După revocarea edictului din Nantes, protestanții încetaseră să mai aibă drepturi în Franța. În 1724 Ludovic al XV-lea va interzice orice altă religie în afară de cea catolică. Vasele franceze se mișcau prin mijlocul străvechi al vîslașilor înălțuți pe băncile lor, nenorociții galerieni, la care noi, oamenii moderni, nu ne putem gândi decît cu cel mai adînc cutremur al inimii. Legați în lanțuri, vîslind cîte douăsprezece ceasuri în șir sub loviturile de bici ale vătafilor lor, mîncînd și dormind pe banca pe care erau înălțuți, acești nenorociți nu erau eliberați nicio dată, dacă nu se putea găsi, cu ajutorul cavalerilor de Malta, vreun sclav sarazin, care, în schimbul unei sume de bani plătită familiei, să înlocuiască pe condamnatul francez, ajuns la termenul pedepsei sale. Protestanții erau trimiși la galere. Se citează cazul unui oarecare Jean-Pierre Espinas care vîslise douăzeci și trei de ani pe galerele Franței, pentru vina de a fi adăpostit un pastor protestant refugiat.

Existau așa-numitele „*lettres de cachet*“, un fel de ordine nemotivate de arestare, contrasemnate de un ministru, prevăzute cu sigiliul regal și emise, pe un timp nelimitat, împotriva unor nefericiți care nu făcuseră nimic pentru ca justiția să poată fi pusă în mișcare. Barbaria acestor practici judiciare și administrative crește în tot timpul secolului al XVIII-lea. După atentatul neizbutit al lui Damiens împotriva lui Ludovic al XV-lea, se instituie pedeapsa cu moartea pentru orice critici adresate religiei sau puterii regale, ca și pentru autorii sau răspânditorii scrierilor cu un cuprins primejdios bisericii sau coroanei. Procedura arderii scrierilor incriminate era un lucru cu totul obișnuit în epocă.

La 1 septembrie 1715 Ludovic al XIV-lea moare, lăsând țara cu o datorie publică de două miliarde și cu numeroase înfrângeri în politica ei externă. Philippe de Orléans, nepotul regelui, devine regentul Franței pentru timpul minorității lui Ludovic al XV-lea. Se aude mai întâi un strigăt de ușurare. Dar situația era gravă. Se impunea o reformă financiară : impozitul proporțional. Ideea de a impune clerul și nobilii părea însă o enormitate și noua așezare a impozitelor nu se poate aplica. Se face o revizie a finanțelor publice și se descoperă că regele împrumutase sume colosale, că încasatorii impozitelor rețineau banii și jucau cu ei la bursă, că soldele armatei nu mai puteau fi plătite. Un financiar scoțian, John Law, vine în Franța cu proiecte de redresare a finanțelor publice. El creează o bancă, cerînd de la acționari numai un sfert din depunerile lor, în aur, restul fiind primit în hîrtie-monedă. Banca lui Law emite acțiuni pe care le garantează prin întreprinderi în Canada, în vederea cărora creează așa-numita „Companie a Occidentului“. Law propune în același timp mai multe reforme : concedierea unui număr de cel

puțin 40.000 funcționari, preluarea datoriei de stat de către banca Law, vânzarea bunurilor bisericii achiziționate în ultimii o sută douăzeci de ani. Acțiunile băncii Law cresc la început în proporții nemaiauzite. Este vremea marilor speculații la bursă, a oamenilor îmbogățiți peste noapte, a renumiților „*traitants*” din rîndul cărora Le Sage desprinde figura eroului comediei sale *Turcaret*. Dar cînd se ivește criza de încredere, acțiunile băncii se prăbușesc. Law fuge din Franța și moare sărac la Veneția. În 1720 Franța trăiește grava încercare a falimentului de stat.

Dacă ne gîndim că ne aflăm în vremea rococo-ului, a marchizelor și marchizilor, a serbărilor pastorale la curte, a perucilor pudrate, a hainelor de mătase, a favoritelor regale, a epocii celei mai grațioase dar și mai imorale din istoria lumii moderne, nu putem să nu rămînem uimiți de adîncul contrast interior al acestei epoci. Menuetele vremii și *Călătoria spre Cythera* a lui Watteau se detașează pe fondul unui adînc și general strigăt de jale. Idila marchizilor pudrați ascundea mizeria țărănimii, plînsul galerienilor, persecuția protestanților, ruguri care mistuiau oameni și opere, nenorociți care îmbătrîneau la Bastilia, pentru a nu mai vorbi de teribila imoralitate a cercurilor conducătoare. Dar s-au găsit mai mulți oameni care au priceput toate acestea. Unul din ei a fost Voltaire.

II

Voltaire s-a născut la Paris, în ziua de 21 decembrie 1694. Venea pe lume într-o veche familie burgheză, ai cărei membri pot fi urmăriți pînă la înce-

putul secolului al XVI-lea ca meșteșugari, negustori, proprietari de pământ. Tatăl său era un notar public, cu întinse relații. Se ocupase de afacerile lui Boileau și îi redactase testamentul. Îl cunoscuse pe Pierre Corneille. Ducele de Saint-Simon, autorul celebrelor *Mémoires*, își aducea aminte de el ca de unul din oamenii de afaceri ai tatălui său. Era un om instruit, cinstit și grav. Mama descendentă a unei familii nobiliare din Poitou, era, spre deosebire de soțul ei, o natură veselă și imaginativă. Salonul ei era un loc de întâlnire al câtorva din scriitorii vremii. Frecventa pe vestita Ninon de Lenclos, interesantă figură a vechiului regim, a cărei amintire merită să fie păstrată, nu atât pentru tinerețea ei cam frivolă, cât pentru faptul de a fi fost una din inteligențele cele mai cultivate ale vremii sale, o natură de artistă, excelentă muziciană, prietena lui Molière, luptătoare pentru emanciparea femeii, foarte influentă prin salonul ei în care se adunau multe din spiritele de seamă ale epocii. Voltaire a fost prezentat bătrânei Ninon de Lenclos, care trebuie să-și fi dat seama de precocitatea genială a copilului de zece sau unsprezece ani, pentru că la sfârșitul vizitei îi face un însemnat dar de cărți. Amintirea ei, pilduitoare prin deschiderea spiritului și libertatea față de prejudecăți, a fost de mai multe ori evocată de scriitor, în operele și în corespondența sa. Mare influență asupra copilului Voltaire au avut și alți prieteni ai casei, spirite libere și ironice, reprezentanți ai „libertinismului“, acel curent al „liberei-cugetări“ în luptă cu vechiul dogmatism religios, care se manifestase încă din secolul al XVII-lea, frații Caumartin și abatele de Châteauneuf. Din cei cinci copii ai soților Arouet, doi au murit în vîrstă uî-nară. Au trăit un frate, Armand, o fire cu totul opusă lui François, austeră și pioasă, și o soră, Margueritte-

Catherine, devenită soția unui căpitan Denis și mama a doi copii : o fată, mai târziu conducătoarea gospodăriei lui Voltaire, și un băiat, viitorul abate Mignot, care va îngriji de înmormântarea unchiului.

În anul 1703, Voltaire intră în colegiul Louis-le-Grand, renumitul institut de învățământ condus de jesuiți. Este o școală nobiliară în care elevii aparțin celor mai puternice familii ale Franței. Unii din acești tineri își împart vremea lor între colegiu și saloanele în care obțin mari succese, se bat în duel și părăsesc curînd școala, pentru a obține demnități în stat, în armată sau în biserică. Părinții jesuiți folosesc metode de captație : sînt binevoitori și indulgenți. Austeritatea jansenistă nu este pe gustul lor. În școlile jesuite, învățămîntul se predă în limba latină. Scopul principal al învățămîntului era să facă pe elevi să compună versuri și să țină discursuri în latinește. Limba greacă ocupa un loc mult mai mic în program. Se predă matematica, elemente de fizică și filozofie, dar programul de studii era colorat mai cu seamă în sens literar și lingvistic. Gramatica și retorica erau disciplinele de bază. Un mare rol îl jucau apoi reprezentațiile teatrale, tragedii și comedii, menite să fortifice memoria elevilor și să le înfățișeze frumusețea virtuților și ridiculul viciilor. Se dezbăteau apoi procese fictive cu inculpați alegorici, în timpul cărora elevii trebuiau să pronunțe pledoarii pentru medicină, retorică, filozofie, artă ș.a.m.d. Cît de nesatisfăcător era învățămîntul jesuiților la Louis-le-Grand o va spune scriitorul mai târziu, cînd în articolul *Education* din *Dicționarul filozofic* pune amintirile sale în gura unui personaj fictiv : „Cînd am ieșit în lume și am încercat să deschid gura, oamenii au început să rîdă de mine. Recitam odele lui Ligurinus și *Pedagogul creștin*, dar nu știam că Francisc I a fost luat prizonier la Pavia,

nici unde se află această localitate. Nu cunoșteam țara unde mă născusem, nici legile ei fundamentale, nici nevoile patriei mele, nu știam nimic din matematici și nimic din filozofia sănătoasă.“

Voltaire era un școlar de o neobișnuită precocitate, foarte studios. Încă din vremea trecerii sale prin colegiul jesuiților își fac apariția câteva din tendințele lui viitoare. Unul din profesorii colegiului, părintele Lejay, îi prezice într-o zi, cu oroare, că va deveni „un corifeu al deismului“, adică al acelei religiozități filozofice în luptă cu biserica oficială. Colegii săi la Louis-le-Grand, sînt, după cum am spus, mlădițe aristocratice. Dintre aceștia unii vor deveni mari nume ale Franței absolutiste : Mareșalul Richelieu, ducele de Lauzun, frații d'Argenson, viitori miniștri, contele d'Argental, contele Pont-de-Veyle, căruia îi va dedica o poemă, și alții. Voltaire crește în mijlocul acestui tineret foarte orgolios, adeseori insolent ; dar și în vremea școlii, și mai târziu fiul notarului Arouet se menține într-o atitudine plină de demnitate. Cînd îi sosește știrea că d-l de Richelieu s-a exprimat fără politețe în ce-l privește, Voltaire scrie prietenului lor comun Thieriot, sub data de 11 septembrie 1722 : „Sînt foarte mirat de mînia d-lui de Richelieu. Îl stimez prea mult pentru a crede că a putut vorbi cu un aer de nemulțumire, ca și cum m-aș fi abătut de la ceea ce îi datoram. Nu-i datorez decît prietenie și nu aservire (*asservissement*) ; și dacă mi-ar cere-o, nu i-aș mai datora nimic. I-am scris și nu te mai sfătuiesc să-l revezi, dacă te aștepți să primești de la el, în numele meu, învinuiri care ar avea aerul unei reprimande și care i-ar sta tot atît de rău, lui, dacă mi-ar face-o, și mie, dacă aș primi-o.“

După ce părăsește colegiul, Voltaire se gîndește să se consacre carierei literare. Bătrînul Arouet nu este de acord cu acest proiect, nu ține în mare stimă pe literați și se teme că fiul său, intrînd în tagma lor, s-ar destina unui viitor întunecat. Doamna Arouet nu mai trăia acum. Voltaire crede că va putea studia dreptul și audiază cîțva timp prelegerile facultății. Dar zădărnicia învățămîntului juridic al vremii, redus aproape numai la memorizarea *Pandectelor*, îi repugnă. Se hotărăște atuncea să trăiască pentru scopurile sale.

III

În ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XIV-lea, tendințele comprimate de bigotism și ipocrizia curții încearcă să se manifeste. Libertinismul produce acum marca lui operă filozofică pusă în serviciul rațiunii și toleranței, *Dicționarul istoric și critic* (1695—1697) al lui Pierre Bayle. Libertinismul adoptă însă curînd și înțelesul lui mai nou, acela care desemnează o viață ușuratică. Ambele înțelesuri sînt reprezentate de cercul de prieteni care se întîlnesc în castelul Le Temple, în jurul marelui prior de Vendôme, un cleric cu o alcătuire morală și un fel de viață posibile numai în vechiul regim și al cărui cinism i-a prilejuit lui Saint-Simon un celebru portret. Voltaire este introdus în vesela, dar dubioasa societate din jurul lui Vendôme de către abatele Châteauneuf, prietenul familiei sale. Tînărul Arouet are prilejul să-și manifeste de pe acum spiritul lui foarte inventiv, gata în orice moment să găsească epigrama sarcastică și mușcătoare. Devine unul din oaspeții cei mai prețuiți ai salonului din castelul Le

Temple. Domnul notar Arouet este foarte nemulțumit cu modul de viață al fiului său și, dorind să-l sustragă influențelor sub care alunecase, se gîndește să-l îndepărteze din Paris. Fuseseră convocate, la Haga, statele generale, adică adunarea reprezentanților nobilimii, clerului și ai celei de-a treia stări din cele șapte provincii care alcătuiau regatul Olandei. Marchizul de Château-neuf este rugat să ia pe lîngă sine, ca atașat, pe tînărul Arouet. Haga devenise unul din locurile de refugiu pentru hughenoții francezi, după revocarea edictului din Nantes. Printre familiile franceze instalate la Haga se găsea și aceea a unei doamne Dunoyer, cu cele două fiice ale ei. Voltaire se îndrăgostește de cea mai mică dintre ele, de Olympie. Doamna Dunoyer nu vede însă cu ochi buni înclinația fiicei ei pentru un tînăr fără nici o situație și cere marchizului de Châteauneuf îndepărtarea aceluia care ar fi putut compromite reputația Olympiei. Despărțirea se produce cu mare durere pentru cei îndrăgostiți. Urmează o pasionată corespondență și cîteva întîlniri tainice, în care fata trebuie să se deghizeze. Devenită, mai tîrziu, contesă Winterfeld și revenită în Franța, numele Olympiei apare în corespondența lui Voltaire pînă în 1736.

Înapoiat în Paris tînărul atît de zburdalnic cedează insistențelor tatălui. Trebuia găsită o ocupație serioasă pentru el. În cancelaria avocatului Alain, Voltaire învață acum procedurile sinuoase ale justiției vremii, felul complicat în care putea dobîndi dreptatea și, mai ales, chipul în care ea putea fi tăgăduită. Învățătura aceasta nu va rămîne fără rod pentru el. Stabilește, în aceeași vreme, legături cu teatrul. În mintea sa încolțise ideea de a scrie tragedia *Oedip*. Cercurile teatrale se deschid însă cu greutate unui debutant. Printre figurile întîlnite în frecventarea Comediei Franceze îi

apare o ființă deosebită prin grație, frumusețe și geniu, actrița Adrienne Lecouvreur, căreia îi dedică mai multe poeme. Scrie, tot atuncea, diferite pamflete și povestiri în versuri, apoi ode în stil clasic, dintre care una, prilejuită de un concurs al Academiei și menită să glorifice pietatea regală, nu izbutește să câștige premiul, căzut în lotul unui abate Dujarry. Este vorba de oda *Sur le voeu de Louis XIII* (1714). Invitat de vechiul coleg Caumartin la castelul tatălui său, nu departe de Fontainebleau, Voltaire găsește aici un mediu asemănător aceluia de la Le Temple. Tînărul autor înmulțește acum operele sale cu epistole în versuri, dintre care două sînt adresate abatelui Servien, familiar al salonului lui Vendôme, personaj libertin în toate înțelesurile cuvîntului și care petrecuse cîtva timp la Bastilia, apoi la Vincennes, pentru faptul de a fi protestat, cu prilejul unui prolog debitat la o reprezentație de operă, împotriva adulației nemăsurate cu care era înconjurată persoana regelui. Poetul adresează prizonierului de la Vincennes sfaturi stoice: prin răbdare și statornicie turnul unei închisori poate fi schimbat într-un palat al Minervei, căci „un filozof e liber chiar în lanțuri”. În același an moare Ludovic al XIV-lea. Regentul Philippe de Orléans, fiul fratelui regelui și al prințesei bavareze Elisabeth-Charlotte, este un om de o rară imoralitate și de un neobișnuit cinism. Bătrînul rege îl numise odată „un fanfaron al vițiului”. Încă din primul an al regimului său, Philippe de Orléans încearcă redresarea finanțelor publice și recurge la ajutorul lui John Law. Voltaire atacă, în poezii ocazionale, desfrîul speculanților de bursă, prilejuit de sistemul lui Law. Dar spiritul foarte mușcător al poetului își atrage dușmănia primejdioase, cînd epigramele și pamfletele lui ating persoana regentului, despre a cărei imoralitate încetase

să se mai vorbească în șoapte. I se pune deci în vedere să părăsească Parisul și poetul găsește azil în castelul lui Maximilian de Sully, pe Loire, unde se adunase o altă societate de libertini. O epistolă în versuri adresată regentului, care, fără să conțină o retractare, cuprinde reflecția că un prinț nu poate întruni toate sufragiile supușilor săi, îi obține autorizația de a se înapoia la Paris. Dar aici sarcasmul lui dă din nou roade. Pamfletele lui anonime trec din mână în mână. Unul din ele, în latinește, începînd cu cuvintele *regnate puero*, acuză pe regent de asasinat prin otrăvire, de incest, de golirea tezaurului, de violare a încrederii publice. Un spion al poliției, căpitanul Beauregard, obține de la Voltaire mărturisirea că el este autorul acestui pamflet și chiar al altora, care de fapt nu-i aparțineau. Regentul ordonă închiderea scriitorului la Bastilia, unde rămîne de la 17 mai 1717 pînă la 11 aprilie 1718. După eliberare este trimis să locuiască la Chaulieu, unde familia Arouet avea o proprietate. Abia în toamna aceluiași an i se îngăduie să revie la Paris. În vremea aceasta noi idei literare încolțesc în mintea lui Voltaire.

IV

Există numeroase portrete ale lui Voltaire. Unul din tinerețe, datorit pictorului Largillière, ni-l înfățișează cu lunga perucă buclată care se mai purta în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Poartă vesta de brocart, jaboul de dantelă, haina cu nasturi îmbrăcați ai eleganților vremii. Fruntea este monumentală, și sub sprîncenele ridicate ale omului care încearcă o surpriză, se deschid ochii animați de surîsul continuat

pe gura cu buzele subțiri. Fața este slabă, dar încă nu căzută, cu trăsăturile adâncite, ca în portretele de mai târziu. Este un tânăr cu o înfățișare plăcută, plină de distincție. Așa trebuie să fi apărut în saloanele libertine ale vremii, în care spiritul lui fermeca pe unii, umplea de ură și îndârjire pe alții.

Nenumărate sînt frecvențările lui în societatea aristocrată a vremii. În castelul ducelui de Sully cunoaște pe tînăra Suzanne de Lavry, care nutrea veleități teatrale. Voltaire terminase tragedia *Oedip* și scena Comediei Franceze i se deschisese. Suzanne ar fi vrut să interpreteze rolul Jocastei, dar cum acest rol nu-i convenea deloc, reprezentația se dă cu o altă artistă spre sfîrșitul anului 1718. Piesa este jucată în fața regentului și a unui public de curteni, doritori să observe reacțiile produse de aluziile piesei. Tragedia relua vechea temă a lui Sofocle, pe care Corneille o mai tratase în veacul trecut. Destinului cunoscut al regelui Thebei, care, prigonit de zei, își ucide tatăl și devine soțul mamei sale, Jocasta, noul poet îi adăugă episodul de dragoste dintre Jocasta și Filoctet, prințul Eubeii. Era o concesie făcută gustului contemporan, care nu putea concepe o tragedie fără un episod de dragoste. Filoctet devine purtătorul de cuvînt al convingerilor filozofice ale poetului. Parterul ascultă cu uimire declarația lui Filoctet : *Un roi pour ses sujets est un Dieu qu'on révère. Pour Hercule et pour moi, c'est un homme ordinaire* (un rege este pentru supușii săi un zeu venerat. Pentru Hercule și pentru mine este un om obișnuit), sau *Toujours libre sans lui, sans sujets et sans maître, J'ai fait des souverains et n'ai point voulu l'être* (Rămînînd mereu liber, fără supuși și fără stăpîn, am creat suverani, dar n-am vrut să fiu unul dintre ei). Marele preot pronunță cuvinte sedicioase : *Tremblez, malheu-*

reux roi, votre règne est passé ; Une invisible main suspend sur votre tête Le glaive menaçant que la vengeance apprête ; Bientôt de vos forfaits vous-même épouvanté, Fuyant loin de ce trône où vous êtes monté... Partout d'un dieu vengeur vous sentirez les coups : Vous chercherez la mort : la mort fuira de vous... Au crime, au châtement malgré vous destiné, Vous seriez trop heureux de n'être jamais né. (Tremură, nenorocit rege, domnia ta s-a sfîrşit ; o mină nevăzută atîrnă deasupra capului tău Sabia ameninţătoare pe care o ascute răzbunarea ; Însăimîntat în curînd de crimele tale, Fugind departe de tronul pe care te-ai înălţat... Vei simţi pretutindeni loviturile unui zeu răzbunător ; Vei căuta moartea ; dar moartea va fugi de tine... Sortit, fără voia ta, crimei şi pedepsei, Te-ai simţi prea fericit dacă nu te-ai fi născut niciodată.) Jocasta articulează un adevărat rechizitoriu împotriva preoţimii : *Nos prêtres ne sont point ce qu'un vain peuple pense, Notre crédulité fait toute leur science.* (Preoţii noştri nu sînt ce gîndesc oamenii neştiutori despre ei, Credulitatea noastră este toată ştiinţa lor.) Niciodată nu se auziseră cuvinte atît de îndrăzneţe pe scena Comediei Franceze. Tragedia a avut totuşi un mare succes. Autorul apăruse în figuraţia piesei, ca unul din pajii care purtau trena Marelui-Preot. Regentul a dovedit răbdare faţă de atîtea aluzii care-l atingeau direct. După sfîrşitul reprezentaţiei l-a chemat pe autor şi i-a făcut daruri. Sora regentului a acceptat dedicaţia piesei, care va apărea în anul viitor iscălită cu pseudonimul Voltaire, întrebunţat pentru prima oară acum. Cînd, după cîteva zile, regentul îl invită la masă, Voltaire găseşte prilejul să-i trimită una din săgeţile ironiei lui : „Sînt foarte recunoscător alteţei-voastre regale că se îngrijeşte de hrana

mea, dar o rog să nu se mai ocupe de locul unde trebuie să locuiesc“.

În publicul care asista la premiera lui *Oedip* se găsea și doamna de Villars, care entuziasmată, ca și soțul ei, de piesă, dorește să cunoască pe autor și să-l introducă în cercul ei de prieteni intimi. Voltaire încearcă o pasiune puternică pentru doamna de Villars, dar luptă împotriva acestei pasiuni, simțită ca păgubitoare pentru cariera lui de creator. Continuă totuși o viață foarte răspândită. Este când în salonul ducelui de Richelieu, când la marchizul de Mimeur, când la doamna de Bernières. Într-un rînd cunoaște pe lordul Bolingbroke, membru al partidului conservator englez (tory), fost ministru de război și de externe al Angliei, refugiat în Franța în momentul în care, după urcarea pe tron a regelui George I, complotase în favoarea lui James III, ultimul membru al vechii dinastii. Lord Bolingbroke trăia acum la moșia La Source din Anjou, de unde corespunda cu Swift. Era un om foarte învățat și un spirit deschis pentru ideile noi, unul din reprezentanții liberei cugetări și ai deismului englez.

La moșia lordului Bolingbroke citește Voltaire pentru întâia oară în public noua lui operă, o epopee, *La ligue*, devenită mai târziu *Henriada*. Poema glorifică figura lui Henric al IV-lea, acela care pusese capăt lungilor războaie religioase și civile ale secolului al XVI-lea și instituisese un regim de toleranță religioasă pe care nepotul și urmașul lui, Ludovic al XIV-lea, îl întrerupsese prin revocarea edictului din Nantes. Poemul se dispensează, pînă la un punct, de intervențiile supranaturale, comune tuturor epopeelor, pe care le înlocuiește cu alegorii: Discordia, Trădarea, Furia, Fanatismul, Războiul, Înțelepciunea etc., cărora le dă un loc în acțiune. Procedul personificării unor idei ab-

stracte dispensează pe scriitor de observația vieții și a naturii și înlocuiește, prin reci abstracțiuni, imaginile concrete și bogate în semnificații cu care poezii ne sînt îndatorați. Acțiunea *Henriadei* începe în momentul în care Henric al III-lea, înțeles cu Henri de Bourbon, regele Navarei, îl trimite pe acesta în Anglia, pentru a cere ajutor reginei Elisabeta împotriva armatelor catolice grupate în așa-zisa Ligă, care devasta teritoriul național: prilej pentru poet de a evoca un regim politic considerat superior prin acele libertăți ale popoului care lipseau încă Franța. Henri descrie, în fața Elisabetei, nenorocirile Franței și grozăviile Noptii Sfîntului Bartolomeu, cînd hughenotii își găsesc moartea într-un masacru rămas de pomină. Henri de Bourbon se întoarce în Franța cu ajutor englez și respinge armatele Ligii. Dar Discordia zboară la Roma, la curtea papei Sixt al V-lea și revine de-acolo, cu Politica, pentru a urzi dezordini la Paris. Discordia înarmează brațul lui Jacques Clément care, condus de Fanatism, ucide pe Henric al III-lea. Henric al IV-lea este recunoscut rege al Franței de către armatele sale. Asediază atunci Parisul. Ludovic-cel-Sfînt îi apare și, conducîndu-l în lumea de dincolo, îi arată, în Palatul Destinului, gloriile trecute și viitoare ale Franței. Discordia făurește planul de a-l atrage pe Henric în palatul Amourului, pentru a-i slăbi voința. Henric zăbovește cîtva timp lîngă vestita doamnă d'Estrée, „frumoasa Gabriela“. Dar sfatul lui Mornay și propria conștiință îl readuc la armatele lui. Continuă asediul Parisului, în care bîntuie foamea. Dar regele generos hrănește pe parizienii asediați, pînă cînd, cetatea deschizîndu-i porțile, războiul fratricid ia sfîrșit. Puțină lume mai citește astăzi *Henriada*, cu recile ei alegorii, cu batalioanele ei de alexandrini monotoni, dar nimeni dintre cîți urmăresc progresul ideilor de tole-

ranță religioasă în Franța absolutistă, dominată de jesiuiți, nu poate să nu se oprească în fața acestei opere. Prin ea figura lui Henric al IV-lea, pusă cîtva timp în umbră de Ludovic al XIV-lea, a fost din nou recunoscută în însemnătatea ei istorică și așezată la locul care-i revenea.

Scriitorul devenit celebru, oaspetele disputat al atîtor saloane, unde spiritul lui era foarte gustat, primește, într-o zi, invitația doamnei de Rupelmonde, o tînără văduvă mult sărbătorită în societatea pariziană, pentru a o însoți într-o călătorie în Olanda. Această țară era de multă vreme un centru al liberei cugetări europene. Numeroase scrieri, care nu puteau apărea în Franța, se tipăreau în Olanda. Aici găsisse Descartes un loc liniștit al meditației sale. Hughenoții aflaseră aici un adăpost. Călătoria în patria liberei cugetări și a toleranței religioase prezenta o deosebită atracție pentru Voltaire. Poate că la Haga s-ar fi putut găsi un editor pentru *Henriada*? Doamna de Rupelmonde unea grația fizică a persoanei sale cu un spirit cultivat și idei înaintate. Era o femeie-filozof, cum societatea vremii cunoștea mai multe. Din discuțiile cu tovarăsa lui de călătorie se încheagă sub pana lui Voltaire poemul *Le pour et le contre* (1722), cunoscut și sub titlul *Epistolă către Urania*. Adresîndu-se prietenei sale, el evocă mai întîi numele poetului antic, al lui Lucretius, al cărui exemplu în înlăturarea superstițiilor declară că dorește să-l urmeze. Frumoasa Urania voia ca poetul să-i zugrăvească primejdiosul tablou al „minciunilor sacre“, de care e plin pămîntul și s-o elibereze de teoriile lumii de dincolo. Poetul declară iubirea lui pentru Dumnezeu, înțeles ca un părinte bun al lumii. Oamenii l-au transformat însă pe Dumnezeu într-un tiran. În locul religiilor tradiționale, poetul propune religia naturală,

aceea care, gravată în inima omului, ne învață că omul nu este îndatorat Creatorului decît cu inima sa curată și dreaptă. *Epistola către Urania* este primul document al deismului voltairian, adică al acelei forme a religiozității opuse formelor ei istorice și instituite, împotriva cărora polemica lui Voltaire se va exercita mereu de aci înainte.

În drumul spre Olanda și la înapoiere Voltaire întîlnește, la Bruxelles, pe poetul liric, celebru în vremea lui, Jean-Baptiste Rousseau, care trăia surghiunit din Franța, din pricina participării lui într-un scandal literar al epocii. Acuzase pe un adversar, Joseph Saurin, indicîndu-l drept autorul unui pamflet literar scris de el însuși și care nemulțumise pe mulți. Saurin era un fost calvinist și denunțatorul lui spera că poliția va descoperi în trecutul victimei destule motive pentru detențiunea ei îndelungată. Cînd Saurin izbutește să se elibereze din închisoare, pornește la rîndu-i urmăriri împotriva lui Rousseau, care trebuie să se hotărască la fugă. Cu toată urîtenia caracterului său, puțin scrupulos în alegerea mijloacelor, Jean Baptiste Rousseau continua să se bucure de o întinsă notorietate literară. Voltaire era cu el în corespondență. Întîlnindu-l la Bruxelles, îi citește fragmente din *Henriada*, nesocotind faptul că Rousseau evoluase între timp către o inspirație religioasă, manifestată cu ostentație în ode pline de pietate catolică. Deocamdată Rousseau nu reacționează, dar cînd Voltaire, în călătoria de înapoiere, îl întîlnește din nou pe Rousseau, acesta îi citește ultima lui poemă, *Odă către posteritate*, lungă compoziție retorică în care autorul își făcea propriul lui elogiu, atît de puțin justificat de caracterul și faptele sale. Reflecția lui Voltaire, la sfîrșitul lecturii, cade fără nici o cruțare: „Mi-e teamă că oda aceasta nu va ajunge

niciodată la adresă“. Un om atît de veninos ca nefericitul Jean-Baptiste n-a putut primi cu seninătate sãgeata. Împrejurarea aceasta, atît de neînsemnată, stă la originea lungii polemici în versuri, întinsă de-a lungul a două decenii, de care epoca s-a înveselit. Ironia lui Voltaire era superioară pentru că pozițiile ei morale erau mai bune. Publicul vesel s-a rînduit de partea lui Voltaire și reputația lui Jean-Baptiste s-a îngropat în hohotele de rîs ale acestui episod.

La sfîrșitul anului 1723 regentul moare subit. Ducele Henri de Bourbon devine primul ministru al tînărului rege. Ludovic al XV-lea, pe care aristocrația îl va numi „*le bien-aimé*“ (multiubitul) a fost în realitate una din cele mai triste figuri ale istoriei ; un ins lipsit de orice umanitate, foarte disprețuitor, fără nici o conștiință a îndatoririlor sale de stat și popor, stricat pînă în măduva oaselor încă de la vîrsta cea mai crudă. Mentorul lui era abatele Fleury, un personaj abil dar plin de perversitate. Se pune îndată problema căsătoriei tînărului monarh. O intrigantă din cercurile curții, marchiza de Prie, prietena primului ministru Henri de Bourbon, se pricepe să impună ca logodnică pe Maria Leszcynska, fiica fostului rege al Poloniei, Stanislas, alungat de pe tron de către August-cel-tare al Saxoniei și care, lipsit de bunurile lui, trăia sărac în Alsacia, în tovărășia cîtorva ofițeri ai fostei sale curți. Cununia oficială are loc la Strاسبurg, regele fiind reprezentat printr-un delegat, ducele de Orléans. Festivitățile legate de acest eveniment au loc, după aproape o lună, la Versailles și cei doi soți ajung abia atunci să se cunoască. Chiar de-a două zi începe între Henri de Bourbon și abatele Fleury, devenit curînd cardinal, lupta de capturare a regelui. Au fost de mai multe ori povestite etapele acestei guerile, din care n-au lipsit episoadele

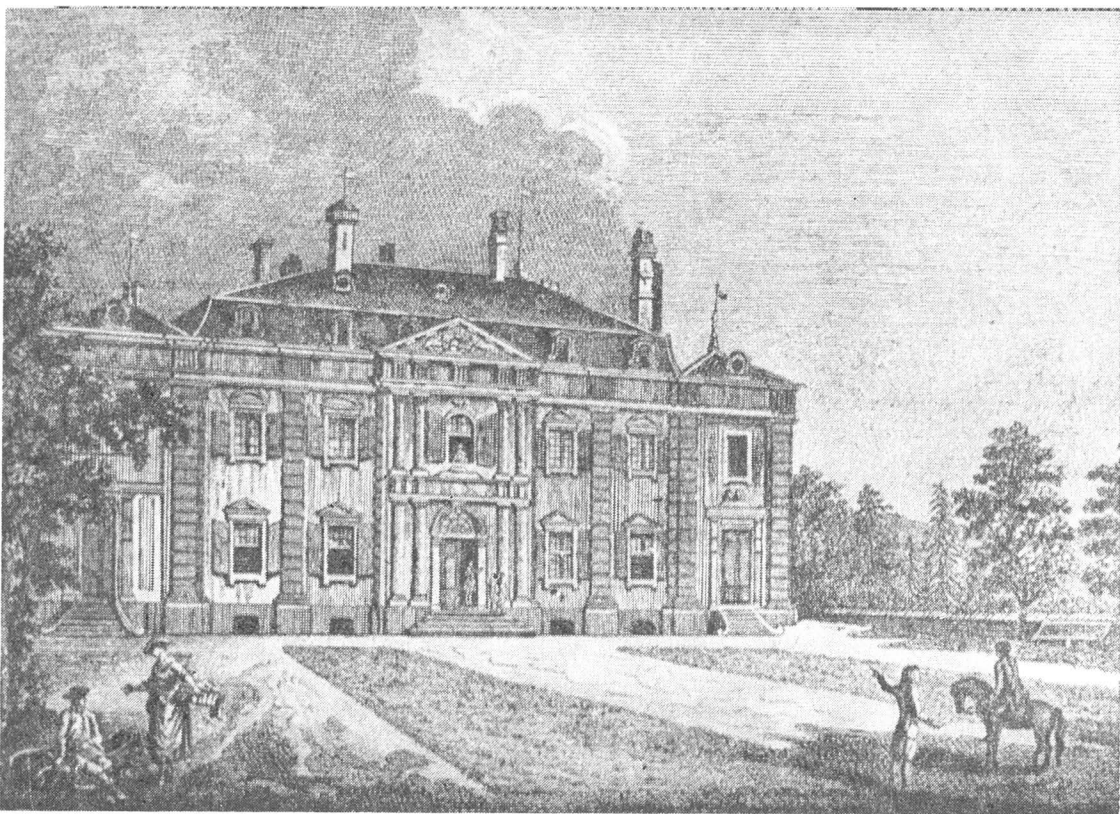
Voltaire, după un portret de N. de Largillière

Actrița Adrienne Le Couvreur, după o gravură de F. G. Schmidt

Marchiza Du Chatelet, după o gravură de Daniel Berger

Castelul de la Ferney, fațada principală, după o gravură de Daniel Berger

sîngeroase și scandalurile de moravuri, la sfîrșitul cărora cardinalul Fleury rămîne singurul stăpînitor al terenului. După izgonirea primului ministru și otrăvirea marchizei, Voltaire se vede lipsit de acel sprijin social fără de care viața unui scriitor era aproape imposibilă în vechiul regim.

În 1725, Voltaire întîlnește la Operă, apoi în cabina Adrianei Lecouvreur la Comedia Franceză, pe un tînar aristocrat, cavalerul de Rohan-Chabot, membru al uneia din familiile cele mai puternice ale Franței, dar altfel un personaj nul și de o totală poltronerie. Cu insolența caracteristică, cavalerul Rohan i se adresează scriitorului: — „Mi se pare că sînteți domnul Arouet sau Voltaire. În definitiv, care este numele d-vs? — Numele meu — îi răspunde Voltaire, — începe cu mine și al d-tale se sfîrșește cu d-ta“. Rohan ridică bastonul. Voltaire pune mîna pe garda sabiei cu care, după obiceiul vremii, mergea încins. Un țipăt al Adrianei desparte pe cei doi adversari. Dar, după cîteva zile, în timp ce dejuna la Maximilien de Sully, este chemat afară de cineva care dorește să-i vorbească. În curte se vede înconjurat de șase indivizi care-l lovesc. Rohan stătea la o mică distanță. Revenit în sala de mîncare, Voltaire îi cere lui Sully să intervină pentru a repara ofensa primită. Dar nobila lui gazdă declară că nu se poate amesteca într-o afacere pe care n-o cunoaște deloc. Săptămîni întregi îl caută scriitorul pe ofensatorul său, pentru a obține satisfacția la care avea dreptul. Revolta lui își înmulțește martorii și amenințările exprimate alarmează poliția. La 17 aprilie 1726 este din nou arestat și condus la Bastilia. Din închisoare scrie ministrului poliției, cerîndu-i să i se permită a pleca în Anglia. La 2 mai este eliberat și condus la Calais. O corabie îl transportă la Greenwich.

V

Călătorul găsește o țară frumoasă, plină de verdeață. O mare animație domină peste tot. Sute de vase de comerț sînt ancorate la țărmurile Tamisei. Din cînd în cînd întîmpină mulțimi care urmăresc curse de cai și alte întreceri sportive. Oamenii sînt bine îmbrăcați, unii din ei au venit călări, fetele și tinerele femei sînt foarte frumoase, toate figurile exprimă mulțumire și seninătate. Sînt oameni din popor, cum i se lămurește, în aceeași seară, în casa lordului Bolingbroke, unde găsește îndată adăpost. Primele impresii ale sosirii în Anglia sînt consemnate într-o scrisoare adresată unui anonim *Lettre à M. x x x.* (1727), care conține și interesante însemnări asupra spleenului englez, ca și asupra limitelor reale ale libertăților engleze, unde un marinăr mai putea fi pus în lanțuri pentru a fi silit să se imbarce pe navele regelui Norvegiei. Bolingbroke se înapoiase de curînd în Anglia, după ce renunțase să mai susțină pretențiile la tron ale lui James al III-lea și se împăcase cu noua dinastie de Hanovra, în persoana lui George I. Acțiunea politică a bărbatului de stat conservator își pierduse acum din însemnătatea ei. Anglia era condusă de cabinetul liberal al lui Robert Walpole. Acesta sprijină subscripția în vederea publicării *Henriadei*. În casa ospitalieră a lui Bolingbroke stabilește Voltaire o mulțime de legături cu personalitățile influente ale vremii. Cercul relațiilor lui se întinde mereu, cuprinzînd curtea, saloanele și literatura. Cunoaște pe poeții Edward Young și James Thomson, dar vizita la Pope nu dă nici un rezultat, din pricina greutății

fiecărui din cei doi scriitori de a se exprima în limba celuilalt. Mai târziu Voltaire și-a însușit destul de temeinic limba engleză, ajungând nu numai să converseze cu ușurință, dar să și scrie în această limbă.

Cu toate bunele impresii ale primului timp petrecut în Anglia, starea de spirit a scriitorului este destul de melancolică. Prietenului Thieriot îi scrie la 12 august 1726, din Londra, după o scurtă înapoiere în Franța, pe ascuns, pentru a căuta pe Rohan și a obține satisfacția legitimă : „Probabil că nu te voi mai vedea niciodată. Nu sînt încă sigur dacă mă voi instala la Londra. Știu că aici e o țară în care artele sînt onorate și răsplătite, în care există diferențe între condiții, dar nici o altă deosebire între oameni decît aceea a meritului. Este o țară în care se gîndește cu libertate și noblețe, fără ca cineva să fie reținut de vreo teamă servilă. Dacă aș asculta de înclinația mea, m-aș stabili aici, urmărind singurul scop de a învăța să gîndesc. Dar nu știu dacă mica mea avere, foarte deranjată de atîtea călătorii, proasta mea sănătate, mai alterată acum ca oricînd și gustul meu pentru cea mai ascunsă retragere îmi vor permite să mă azvîrl în tumultul Whitehall-ului și al Londrei... Nu-mi rămîn decît două lucruri de făcut în viață : s-o risc cu onoare îndată ce voi putea-o face ; s-o sfîrșesc în obscuritatea unei retrageri potrivite cu felul meu de a gîndi, cu nenorocirile mele și cu cunoștința pe care am dobîndit-o despre oameni.” Doamnei Bernières, de care îl lega o prietenie amoroasă, îi scrie la 16 octombrie : „Amintiți-vă uneori de mine și puneți statornicia printre virtuțile care vă împodobesc. Poate că soarta mă va apropia din nou, într-o zi, de d-voastră. Lăsați-mă să sper că absența nu m-a șters cu totul din inima voastră că aș putea regăsi acolo pentru nenorocirile mele, o milă care ar putea semăna cu prietenia.”

Din Franța îi sosise știrea morții surorii sale, Marguerite-Catherine : „Ar fi trebuit să trăiască ea și să mor eu ; destinul s-a înșelat. Sînt adînc mîhnit de pierderea ei.“ Tot atunci îi sosise vestea că Doamna Bernières se arătase, într-o lojă a Operei, împreună cu cavalerul Rohan, insultătorul prietenului. Voltaire îi acordă iertarea lui generoasă.

Schimbîndu-și mereu reședința, locuind cînd la Londra, în palatul lui Bolingbroke, cînd la proprietatea rurală a acestuia, la Dawley, cînd la Wandswort, moșia lui Falkener, un negustor cu care se împrietenise, Voltaire nu încetează să se ocupe de lucrările lui literare. Continuă să lucreze la *Henriada*, completînd-o cu al zecelea cîntec și modificînd-o pe alocuri. Opera aceasta, care nu putea apărea în Franța, sub urmașul lui Henric al IV-lea, eroul poemului său, vede lumina tiparului în Anglia, grație amîntitei subscripții publice, care pune și temelia prosperității lui materiale de mai tîrziu. O subscripție în vederea publicării aceleiași opere are loc, în același timp, și în Franța, prin Thieriot, un boem al vremii, mare admirator al lui Voltaire, gata oricînd să răspîndească vorbele de duh ale genialului său prieten, dar altfel un om din cale afară de ușuratic. Într-o zi Thieriot îi comunică scriitorului dispariția celor o sută de galbeni (*louis d'or*), produsul subscripției. Suma i-ar fi fost sustrasă lui Thieriot dintr-un sertar, pe cînd lipsea de-acasă, plecat pentru a asista la slujba de Rusalii... Voltaire îi răspunde prietenului ușuratic sau incorect cu bunătatea lui caracteristică : „Îmi pare rău că împlinirea aceasta ți-a stricat plăcerea liturghiei ; dar împrejurarea nu mă împiedică să te iubesc mai departe și să-ți mulțumesc pentru ostenele tale.“

În afară de lucrul în vederea desăvîrșirii *Henriadei*, Voltaire începe să scrie o nouă tragedie, consa-

crată lui Brutus, eroul roman care l-a alungat pe Tarquinius Superbus și a pus capăt domniei regilor la Roma. Tot atunci pune Voltaire bazele unei lucrări istorice, cea dintâi care va susține reputația lui de cercetător al trecutului, *Istoria lui Carol al XII-lea*. Amintiri în legătură cu personalitatea uimitorului rege al Suediei culesese Voltaire în Franța, din gura baronului Görtz, un fost ministru suedez, cu care se împrietenise. Un bogat material îi ofereau acum numeroasele lui legături din Anglia. Unele informații le putuse primi de la Bolingbroke însuși. În cercul acestuia, avusese adeseori prilejul să stea de vorbă cu Jeffrey, ambasadorul englez pe lângă Carol, în timpul șederii acestuia în Turcia. Ducesa de Malborough, soția vestitului general și diplomat, îi povestise din amintirile soțului ei, din vremea în care acesta îl vizitase pe Carol al XII-lea la Alt-Ranstadt, cu misiunea de a se informa asupra intențiilor suveranului suedez în conflictul ce se desfășura atunci între Franța lui Ludovic al XIV-lea și imperiali. Stocul cel mai mare de informații îl obține însă de la un alt baron suedez, Fabrice, prieten de-al lui Görtz, care după ce îl însoțise pe Carol în Rusia și Turcia, trăia acum în Anglia, unde fusese șambelanul lui George I, până la moartea acestuia în 1727. Legăturile pe care Voltaire le stabilește în Anglia sînt deci amplu puse la contribuție pentru informarea operei sale istorice. Celelalte multe impresii și cunoștințe pe care le adună în aceeași vreme vor alcătui materialul renumitelor *Scrisori filozofice* sau *Scrisori asupra Angliei*, principalul rezultat al celor trei ani pe care Voltaire îi petrece în țara libertăților burgheze. Este necesar să ne oprim o clipă asupra acestor roade literare.

Scrisorile filozofice au apărut mai întâi în englezește, în 1733, sub titlul *Letters concerning the english*

nation (*Scrisori privitoare la națiunea engleză*). Ediția franceză a aceleiași scrieri s-a publicat abia în anul următor, dar a fost îndată condamnată la ardere de către Parlament, cu motivarea că ar fi „contrară religiei, bunelor moravuri și supunerii față de stăpânire”. Sentința arăta cu limpezime că *Scrisorile filozofice* aplicaseră o bună lovitură regimului injust, intolerant și obscurantist al Franței absolutiste. Cartea este clădită pe continua reliefare a unui contrast. Ea opune stărilor franceze pe acele ale Angliei, unde revoluția burgheză se produsese cu aproape un secol mai înainte. Expunerea începe cu considerații asupra vieții religioase în Anglia, problemă impusă de intoleranța franceză față de hughe-
noți, menținuți în afara legilor și supuși încă persecu-
țiilor. Ni se vorbește despre quakeri, despre biserica anglicană, despre presbiterieni, socinieni, arieni sau anti-trinitari. Mulțimea sectelor religioase, autorizate deopotrivă și trăind alături în armonie, este una din condițiile toleranței religioase. „Dacă în Anglia, — scrie Voltaire — n-ar exista decât o singură religie, despotismul ei ar fi de temut ; dacă ar exista două, și-ar tăia una alteia gâtul ; există însă treizeci și de aceea ele trăiesc în pace și fericire”. Voltaire aprobă regimul parlamentar al Angliei. „Națiunea engleză, — scrie el, — este singura care a regulat puterea regilor, rezistându-i, și, prin efortări succesive, a stabilit acel guvernământ înțelept în care principele, atotputernic pentru a face binele, are mâinile legate pentru a face răul”. Amintind de revoluția engleză de la mijlocul veacului al XVII-lea scriitorul observă : „S-a plătit un preț mare pentru a stabili libertatea în Anglia ; idolul puterii despotice a fost înecat în mări de sânge, dar englezii nu cred că au plătit prea scump libertatea lor.” În Franța li se arunca mereu englezilor învinuirea de a-și fi de-

capitat regele, pe Carol I, învins în luptele cu Cromwell, dar regele, ne spune Voltaire, „a fost tratat de către învingătorii săi în același fel în care i-ar fi tratat și el, dacă ar fi fost norocos în întreprinderile sale”. Schițând în trăsături rapide istoria socială a Angliei, Voltaire arată limitarea treptată a puterii vechilor feudali, apariția și întărirea puterii comunelor și a întregului popor, „partea cea mai numeroasă, mai utilă și chiar cea mai virtuoasă a omenirii, alcătuită din acei care studiază legile și științele, din negustori, din meșteșugari, în fine din plugari, acei care exercită cea dintâi și cea mai disprețuită dintre profesii”. Dispariția vechilor familii de pairi și puterea crescândă a Camerei Comunelor au făcut posibilă impunerea tuturor claselor societății, într-o vreme în care, în Franța, țărănimea suporta singură toate sarcinile fiscale ale statului și curții. A rezultat astfel o ameliorare notabilă a situației țărânimii, progresul evident al prosperității ei. „Țăranul (englez), observă Voltaire, nu mai are picioarele schilodite de saboți, mănâncă pîine albă, e bine îmbrăcat, nu pregetă să-și înmulțească numărul capetelor de vite, nici să-și acopere casa cu țiglă de teama măririi impozitelor în anul viitor. Se văd aici mulți țărani care au un venit de cinci sau șase sute de lire sterline pe an și care nu disprețuiesc să continue a munci pămîntul care i-a îmbogățit și pe care trăiesc liberi.” Anglia a devenit puternică prin comerțul ei. Fiii mai mici ai pairilor nu-l disprețuiesc. Este denunțată deci stupida prejudecată aristocratică a vremii care privea de sus îndeletnicirile comerciale : „Nu încapă îndoială că un negustor care-și îmbogățește patria este o ființă mai utilă decît nobilul bine pudrat, prezent la sculările regelui și în anticamera miniștrilor.”

Anglia începuse, în vremea aceasta, vaccinările împotriva vărsatului. Voltaire laudă această tehnică medicală, menită să salveze atâtea vieți și să păstreze frumusețea oamenilor. În Franța practica vaccinărilor trecea încă drept diabolică și anticreștină. Spiritul filozofic este deci mai dezvoltat în Anglia. Unul din creatorii lui a fost Bacon, gânditorul care a îndepărtat pentru totdeauna vechile concepte și principii ale scolasticii, quidditățile, formele substanțiale și oroarea vidului, pe care le-a înlocuit cu metodele științei experimentale. Lui Bacon i s-a alăturat Locke, anatomistul inteligenței omenești, pe care îl preferă lui Descartes, care după ce a descoperit erorile antichității, le-a înlocuit prin propriile lui erori, afirmând că sufletul se naște cu toate ideile metafizicii, cu ideea de Dumnezeu, de spațiu, de infinit etc. Locke ne-a arătat, dimpotrivă, cum ideile oamenilor se constituie o dată cu progresele experienței lor; în locul „romanului sufletului“, acest înțelept i-a scris, cu modestie, istoria. Dar poate cel mai mare spirit al tuturor timpurilor a fost Isaac Newton: „În comparație cu el giganții timpurilor vechi par niște copii jucându-se cu mingea.“ Legea gravitației universale, capabilă să explice mecanismul universului, este una din cele mai mari descoperiri ale inteligenței omenești.

Ocupându-se de literatura Angliei, Voltaire este cel dintâi care vorbește francezilor despre Shakespeare. Recunoscându-i geniul „puternic și fecund, sublim și plin de naturaleță“, deplânge totuși faptul că nu respectă regulile clasicismului și că se abate adeseori de la normele bunului gust și ale cuviinței, așa cum acestea se formaseră în secolul absolutismului. Nici acum, nici mai târziu, Voltaire nu se va arăta deci cu totul liber, în judecățile sale asupra lui Shakespeare, de prejude-

cățile estetice moștenite de la epoca anterioară. Va admira în schimb, fără rezerve, pe autorii englezi atașați formulei clasice franceze, pe poetul Addison și pe poeții comici Whicherley și Congreve. Mare considerație arată scriitorul francez lui Alexandre Pope, ale cărui idei în poemul filozofic *Despre om* erau atât de asemănătoare cu ale sale. „Inventivul și agerul doctor Swift“, autorul *Călătoriilor lui Gulliver*, este prețuit ca unul din cei mai de seamă scriitori satirici ai lumii. Omagiul lui Voltaire se adresează apoi spiritului public al Angliei, atât de respectuos și admirativ față de marii scriitori și artiști, care nu o dată au îmbrăcat înalte demnități publice și a căror amintire este cultivată cu pietate. Câtă deosebire față de disprețul arătat artiștilor în Franța absolutistă și față de lipsa de pietate care le-a refuzat uneori chiar înmormântarea cuviincioasă.

Pretutindeni, de-a lungul *Scrisorilor filozofice*, se menține deci comparația între Anglia burgheză și Franța vechiului regim, rezolvată mereu în favoarea celei dintâi, cu singura excepție a gustului literar, judecat superior de Voltaire în țara lui. Scrisorile filozofice alcătuiesc deci prima mare operă de critică a stărilor franceze; ele indică unele din izvoarele ideologice ale scriitorului și fixează pozițiile lui pentru toată activitatea sa de mai târziu.

VI

Al doilea rod literar al șederii în Anglia, desăvârșit îndată după înapoierea în Franța, *Istoria lui Carol al XII-lea*, apare în 1731. Cartea este îndată urmărită, sub învinuirea că ultragiază majestatea regală :

prima ei ediție este confiscată și librarul care se însărcinase cu difuzarea ei este înțemnițat. Alte două ediții, alcătuite în taină, apar însă după șase luni. Lucrarea este citită ca una din cele mai atrăgătoare narațiuni istorice ale vremii. Figura regelui Suediei, cariera lui de necrezut, lungile lui campanii aventuroase, vitejia și nenorocirile lui, moartea lui în împrejurări rămase nelămurite produsese uimirea cea mai mare printre contemporani. Ajuns pe tron la sfârșitul veacului al XVII-lea, când împlinise abia cincisprezece ani, Carol pornește curînd împotriva Danemarcei, aliată cu Rusia și Polonia. După ce asediază pe danezi la Copenhaga și-i silește să semneze pacea, se îndreaptă contra rușilor lui Petru cel Mare, pe care îi înfrînge la Narva și în contra saxonilor lui August pe care îi zdrobește pe Duna. Urmărindu-l pe August în Polonia, îl constrînge să primească pacea de la Alt-Ranstadt și impune alegerea unui nou rege, a lui Stanislas Lesczynski. Invadează apoi Rusia, dar este bătut la Pułtava. Soarta schimbătoare îl obligă să se refugieze pe teritoriul turc, la Bender, unde rămîne timp de cinci ani. Turcii izbutesc în cele din urmă să-l ia prizonier, ducîndu-l la Adrianopol. Dar Carol evadează, și, străbătînd întregul continent, ajunge la Stralsund, în nordul Germaniei, unde este asediat de prusieni, danezi și saxoni. Apărîndu-se cu îndîrjire, reușește să se despresoare și ajunge în Suedia, pe care o părăsise cu cincisprezece ani mai înainte. Geniul lui neliniștit nu-l lasă în pace nici acum. Proiectează o debarcare în Anglia. Invadează Norvegia în 1716, apoi în 1718, moare în timpul asediului cetății Friedrichshall, ucis poate de francezul Siquier. Marile sacrificii de bunuri și oameni, exacțiunile operate după înapoierea regelui în țară sleiseră Suedia. Dar uimitoarele lui isprăvi militare, amintind pe cele ale lui

Alexandru și ale lui Cezar, au impresionat adânc lumea contemporană. Figura lui este a unui mare general din vremea absolutismului, ale cărui strălucite acțiuni se desfășoară spre nenorocirea patriei sale. Încheindu-și povestirea, Voltaire scrie : „Astfel a pierit, în vîrstă de treizeci și șase de ani și jumătate, Carol al XII-lea, regele Suediei, după ce încercase prosperitatea cea mai mare și adversitatea cea mai crudă, fără să fi fost moleșit de una și nici zguduit vreodată de cealaltă. Aproape toate acțiunile sale, pînă la cele ale vieții lui particulare, au depășit cu mult verosimilitatea. A fost, poate, singurul dintre oameni, și pînă azi singurul dintre regi, care a trăit fără slăbiciuni ; a dus toate virtuțile sale de erou pînă la un exces în care ele devin tot atît de primejdioase ca și viciile opuse. Tăria lui de caracter, devenită încăpăținare, i-a determinat nenorocirile suferite în Ucraina și l-a reținut cinci ani în Turcia : dărnicia lui, degenerată în risipă, a ruinat Suedia ; curajul său, împins pînă la temeritate i-a provocat moartea ; justiția lui a fost uneori cruzime ; și în ultimii ani ai vieții, autoritatea lui se apropia de tiranie. Marile-i calități, dintre care una singură ar fi putut immortaliza pe un alt prinț, au provocat nenorocirea țării sale... viața lui trebuie să învețe pe regi că o domnie pacifică și fericită stă cu mult deasupra unei glorii atît de mari.” Portretului lui Carol al XII-lea îi este opus acela al lui Petru I, țarul rușilor, personalitate binefăcătoare, mare civilizator al poporului său, cu toate cruzimile de care domnia sa n-a fost scutită. Acțiunea civilizatoare a lui Petru este pe larg descrisă : studiile lui în Anglia și Olanda, aducerea în țară a artelor și meseriilor moderne, crearea unei flote puternice, înființarea de școli, academii, tipografii și biblioteci. Petru combate superstițiile, interzice tuturor cetățenilor utili patriei retragerea

În mănăstiri, risipește oastea abuzivă a strelîților, alcătuiește o armată regulată, construiește frumoase porturi la Marea de Azov și pe Baltica; dezvoltă comerțul între Europa și Asia, proiectează canale între marile fluvii ale țării, explorează Oceanul de Nord în vederea descoperirii unor noi căi de navigație, sondează adîncimile fluviilor și mărilor, ridică hărți, descoperă zăcămintele miniere, întreprinde nenumărate lucrări comunale și naționale, orașe întregi, drumuri, ecluze, forturi, arsenele și spitale. În figura lui Petru cel Mare Voltaire construiește portretul unui suveran iluminist pe care-l opune eroismului aventuros, steril și fatal al lui Carol al XII-lea. Personalitatea marelui suveran va reveni în Istoria Rusiei, operă redactată după documentele puse la îndemîna de Suvalov, între 1759, cînd apare prima ei parte, și 1768, cînd opera este încheiată.

Istoria lui Carol al XII-lea a fost cea dintîi scriere consacrată acestui suveran. Lucrările suedeze asupra aceleiași teme au apărut mai tîrziu. Una din ele, a lui Norberg, s-a complăcut în reliefaarea erorilor de fapt, strecurate sub pînă scriitorului francez. Aceste erori sînt de o însemnătate infimă. Norberg va arăta deci că servitorul lui Carol nu se numea Frederik, că generalul Lieven, la asediul cetății Thorn, n-a purtat o uniformă roșie cu galoane, că, la Pultava, regele n-a chemat în cortul său pe contele Rehnschöld, deoarece toți generalii erau mai dinainte adunați acolo etc. Lucrarea lui Norberg era o greoaie compilație, compusă fără nici un talent. Răspunzînd criticului său, Voltaire îi va scrie în 1744: „Un istoric are multe îndatoriri. Îngăduiți-mi să vă amintesc două din ele, care au oarecare însemnătate: aceea de a nu calomnia, și pe aceea de a nu plictisi. Pot să vă iert că n-ați ținut seama de cea

dintîi, pentru că lucrarea dvs. va fi puțin citită ; dar nu vă pot ierta că n-ați respectat-o pe a doua, fiindcă am fost obligat să vă citesc. Sînt altfel, pe cît pot, al vostru prea umil și prea supus servitor.“

VII

În martie 1729, Voltaire obține permisiunea să se înapoieze în Franța, dar nu încă la Paris. Se duce mai întîi la Saint-Germain-en-Laye. Cînd poate să se înapoieze în capitală, siguranța persoanei lui în acest oraș i se pare cu totul precară. Caută deci un adăpost la Plombières, pe lîngă vechiul prieten, ducele de Richelieu. La Paris fusese reluat *Oedipe*, cu Adrienne Lecouvreur în rolul Jocastei. O nouă tragedie, începută în Anglia, *Brutus*, dezvoltînd tema vechiului erou care alungase pe regii Romei și condamnase la moarte pe fiul său, implicat în complotul restaurației regale, este terminată și reprezentată la sfîrșitul anului 1730. O scriitoare mediocră și cu totul uitată astăzi, domnișoara Bernard, tratase aceeași temă într-o tragedie compusă către sfîrșitul secolului al XVII-lea. Piron, un scriitor rămas celebru prin spiritul lui malițios și care încerca zadarnic să i se deschidă porțile Comediei Franceze, acuză pe Voltaire de plagiat. Jean-Baptiste-Rousseau sprijină acuzația. Cum noua tragedie a lui Voltaire era pătrunsă de patosul republican, foarte inoportun în acest moment pe cea mai de seamă scenă a Franței, și cum era lipsită de indispensabilul episod de dragoste,

cerut de gustul vremii, *Brutus* încetează curînd să mai fie reprezentat și ediția londoneză a tragediei este interzisă în Franța. Încotro să se îndrepte scriitorul căruia i se suprimau pe rînd toate mijloacele existenței și toate căile de a se manifesta? La Rouen avea un prieten, pe Cideville, consilier al Parlamentului. Se duce deci la acest prieten pentru a supraveghea tipărirea în taină a noilor ediții din *Henriada* și *Istoria lui Carol al XII-lea*.

O mîhnire adîncă îl copleșește pe Voltaire, cînd, înainte de a părăsi Parisul, asistă la moartea Adriennei Lecouvreur. Interpreta genială a marilor eroine din repertoriul tragic francez murea otrăvită de sinistra ducesă de Bouillon, geloasă de dragostea pe care i-o purta și pe care Adrienne o dăruia ea însăși generalului francez de origine germană Maurice de Saxe, fiul regelui August al Poloniei. Biserica refuza pe atunci înmormîntarea religioasă a actorilor, socotiți ca niște oameni în afară de societate și care păcătuiesc prin însăși profesia lor față de comandamentele religiei: prejudecată absurdă și înrădăcinată și care s-a menținut de-a lungul secolelor. Trupul Adrianei Lecouvreur este ridicat în puterea nopții și îngropat pe ascuns, într-un loc viran de la marginea orașului. Voltaire scrie atunci elegia: *Moartea domnișoarei Lecouvreur*, inspirată de durerea, de revolta, de admirația și tandrețea lui rănită. Un suflet calm și vibrant iese la iveală de sub masca sarcastică pe care pictorii vremii începuseră s-o fixeze în tablourile lor :

Ce văd ? E cu puțință ? Fermecătoarea gură,
Ochii ce răspîndeau lumină și căldură
Sînt dați în pradă morții haine și livide !

O, Muze, voi Amoruri și Grații, chipuri care
Îi semănați întocmai, dați-i ajutorare !
Te țin în brațe strânsă. Tu mori ! E cu puțință ?
Sinistra veste zboară și-aduce suferință.
Nu-i inimă cu mine să nu jelească, nu e
Un loc în care Arta în lacrimi să nu spuie :
„E moartă Melpomena“. O, tu, viitorime,
Uimirea care fi-va-ți, aflînd-o de la mine,
Că prin înjurie fără de seamăn, astăzi n-are
Loc de odihnă-aceea ce-ar fi avut altare
În Grecia, altădată ?

Încă o dată comparația cu Anglia i se impune
lui Voltaire. Acolo trupul neînsuflețit al marei actrițe
Oldfields fusese așezat în catedrala Westminster, ală-
turi de toate gloriile națiunii. Și scriitorul, care supor-
tase el însuși, altădată, ofensa unui gentilom insolent
și laș reflectează cu amărăciune la soarta geniului în
patria sa.

Pentru a înțelege starea de spirit a scriitorului
în vremea aceasta și condițiile lui de existență și
lucru, un document deosebit de elocvent este scrisoarea
pe care o adresează el lui Thieriot, de la Rouen, sub
data de 1 iunie 1731. Scrisoarea începe cu opt versuri,
în care poetul se descrie bolnav, dar cu spiritul ferm
„liber de prejudecăți, fără legături și patrie, fără res-
pect pentru cei mari și fără teamă de soartă ; răbdător
față de relele care-l bîntuie, dar vesel în butadele sale,
bătîndu-și joc de orice orgoliu stupid, își simte un pi-
cior în groapă, dar cu celălalt continuă să dănuiască.“
Elegia *Moartea donnișoarei Lecouvreur* îi produce în-
grijorări prin efectele pe care le-ar putea avea asupra

soartei sale : „Îți sînt mult îndatorat pentru înțeleapta discreție de a nu fi dat còpii după ea ; dar se spune că ai avut de-a face cu persoane a căror memorie te-a trădat, că au fost mai cu seamă reținute pasajele cele mai puternice, că aceste pasaje au fost comunicate, că au ajuns la minister, și că n-aș fi în siguranță dacă m-aș înapoia în Franța ¹, unde mă cheamă totuși treburile mele. Aștept de la prietenia ta că mă vei informa exact, scumpul meu Thieriot, cu privire la aceste zvonuri, despre ce trebuie să mă tem și despre ce trebuie să fac. Comunică-mi răul și remediul. Spune-mi dacă mă sfătuiești să scriu și să fac pe unii să vorbească, sau să tac și să las timpul să lucreze.“

Perspectiva calamităților posibile în orice clipă, suportată cu voioșie, atitudinea bucuroasă de luptă, în ciuda sănătății mereu încercate, alcătuiesc fondul suflesc permanent al lui Voltaire în acești ani. Stilul personalității lui Voltaire începe să se contureze puternic. O gravură a lui N. J. B. de Poilly, executată în această vreme, îl înfățișează altfel decît în portretul lui Largillière. Voltaire are acum treizeci și șapte de ani. Este mai slab. În obraji i-au apărut cute adînci, dar colțul buzelor cată în sus, cu acea expresie rîzătoare care îi animă și privirile. Brațele sînt trase înapoi, pieptul e scos în afară, ca și cum ar fi gata să se ia la trîntă cu cineva. Portretul este încadrat într-o ramă ovală, care stă pe un soclu împodobit cu atributele principale ale scri-

¹ Voltaire se afla la Rouen, dar scrie ca și cînd n-ar fi fost în Franța, pentru a deruta pe eventualii indiscreți și urmările care ar fi putut să se poarnească în contra-i, din pricina lor.

L'ENFANT
PRODIGUE,

COMÉDIE

DE MR. DE VOLTAIRE,

EN VERS DISSYLLABES,

Représentée sur le Théâtre de la Comédie
Françoise le 10 Octobre 1736.

Et corrigée de nouveau par l'Auteur.

A A M S T E R D A M,

Chez ETIENNE LEDET & Compagnie.

M. DCC. XXXVIII.

LE
FANATISME
OU
MAHOMET LE PROPHETE,
TRAGÉDIE.

ACTE PREMIER.

SCENE I.
ZOPIRE, PHANOR.

ZOPIRE.

U ! moi , haïr les yeux devant ses
faux prodiges ?

Moi de ce fanatique encenser les pres-
tiges ?

L'honorer dans la Mecque après l'a-
voir banni ?

Non. Que des justes Dieux Zopire soit puni,
si tu vois cette main, jusqu'ici libre & pure,
Caresser la révolte & flatter l'imposture !

FANATISMUL

CAR

MAHOMET PROOROCUL

TRAGEDIE ÎN CINCI AKTE.

tradusă de

I. ELIAD.

БУКУРЕЩ

în tipografia lui Eliad

1851

ALZIRA

Сън

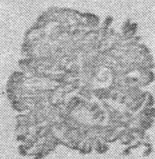
A M E R I K A N I I

ТРАГЕДИЕ ІН ЧИПІ АКТЕ

Трагусъ

Дѣ

Д. ПРАПОРЩИКА Грр: АЛЕКСАНДРЕСЬКА

БЪКЪРЕЦІИ

Ін Типографія на Елѣна
1834

itorului, sulul manuscris, pana, masca tragică înconjurată cu coroana de laur. Voltaire se pregătea să intre acum în perioada unora din cele mai răsunătoare succese dramatice ale lui.

VIII

Voltaire scrisese la Rouen două noi tragedii : *Eriphyle* și *Zaïre*. Revenit la Paris, scriitorul găsește azil în casa contesei de Fontaine-Martel, unde are loc, pe o scenă improvizată, reprezentația tragediei *Eriphyle*. Piesa are un succes mediocru. Apariția unei fantome, în actul al patrulea, în mijlocul spectatorilor așezați, după obiceiul vremii, pe laturile scenei, produce o impresie de neverosimilitate. Sînt aplaudate totuși versurile îndreptate împotriva puterii celor mari și împotriva superstițiilor. Alcmeon, fiul necunoscut al lui Eriphyle, regele Argosului, spune : *Les mortels sont égaux : ce n'est point la naissance, C'est la seule vertu qui fait leur différence. Et qui sert son pays n'a pas besoin d'aïeux* (Muritorii sînt egali : nu nașterea, ci virtutea îi deosebește. Și acel care își slujește patria n-are nevoie de străbuni), iar Hermogide declară la rîndul lui : *Pour qui ne les craint point, il n'est point de prodiges : Ils sont l'appât grossier des peuples ignorants, L'invention du fourbe et le mépris des grands*. (Pentru cine nu se teme de ele, minunile nu există : Ele sînt momeala grosolană a vicleanului și disprețul celor puternici.)

Un succes cu mult mai mare a avut *Zaïre*, reprezentată pentru întîia oară tot pe scena improvizată în locuința contesei de Fontaine-Martel. Puternica impresie produsă de *Zaïre* provenea, în primul rînd, din

faptul că, abătându-se de la tradițiile teatrului clasic, Voltaire înfățișa acum o tragedie cu personaje franceze, aparținând unei epoci istorice. De unde apoi episoadele de iubire lipseau cu totul sau ocupau un loc foarte restrâns în piesele anterioare ale lui Voltaire, *Zaïre* este o tragedie de dragoste, dar și una menită să sprijine o tendință generală a autorului, lupta lui împotriva fanatismului religios. Piesa, una din cele mai reprezentative ale repertoriului voltairian înfățișează un episod de la curtea lui Orosman, sultanul Ierusalimului, unde trăiește de mulți ani în captivitate bătrînul Lusignan, un descendent al regilor francezi ai Ierusalimului, împreună cu cavalerii francezi Châtillon și Nerestan, acesta din urmă fiul necunoscut al lui Lusignan cu o sclavă, Zaïra, fiica devenită mahomedană a aceluiași bătrîn prizonier. Nerestan a izbutit să obțină banii necesari răscumpărării lui și a celorlalți prizonieri francezi, cu excepția lui Lusignan care, ca descendent al lui Godfroy de Bouillon, ar fi putut ridica pretenții la tronul Ierusalimului. Generosul sultan Orosman consimte la eliberarea lui Nerestan și a lui Châtillon fără nici o despăgubire. Zaïre, care iubește și este iubită de Orosman, izbutește să obțină și eliberarea lui Lusignan. Dar proiectul căsătoriei Zaïrei cu Orosman stârnește împotrivirea francezilor, care nu puteau concepe ideea unirii dintre un mahomedan și o creștină. Nenorocita Zaïre este conștientă că religia unei persoane este un efect al ideilor transmise de mediul ei : *Je le vois trop. Les soins, qu'on prend de notre enfance, Forment nos sentiments, nos moeurs, notre croyance ; J'eusse été près du Gange esclave des faux dieux, Chrétienne à Paris, musulmane en ces lieux.* (Îmi dau bine seama. Creșterea primită formează sentimentele, moravurile, credința noastră ; Pe malurile Gangelui aș fi fost sclava zeilor

mincinoși, creștină la Paris, musulmană pe aceste meleaguri.) Față de ezitățile Zaărei, mai ales atunci când surprinde o scrisoare a lui Nerestan, Orosman se crede înșelat, și cuprins de o neagră gelozie, care amintește pe a lui Othello, ucide pe Zaăre. Sensibilitatea epocii a vibrat puternic la sacrificarea Zaărei, azvîrlită în moarte de fanatismul religios al tatălui și al fratelui ei. Tragedia s-a bucurat de interpretarea unor actori de seamă, printre care vestitul Quinault-Dufresne, un favorit al publicului parizian, în rolul lui Orosman. Voltaire a apărut în rolul lui Lusignan, jucat de el cu mare patos.

În timp ce Voltaire se bucură de succesul noii sale tragedii, un editor necunoscut publică, fără nume de autor, *Epistola către Urania*, adresată altădată marchizei de Rupelmonde, primul document al luptei lui Voltaire cu biserica oficială. Numele autorului este repede ghicit. Arhiepiscopul Parisului adresează o plîngere ministrului poliției, Hérault, și acesta îl interoghează pe Voltaire, care se vede obligat să nege că el ar fi autorul poemului incriminat. Într-o zi cancelarul d'Aguessau întreabă pe secretarul său, Langlois, ce măsuri ar trebui luate împotriva scriitorului care dădea atîta de lucru puterii executive și autorităților represive. „Ar trebui închis, răspunde Langlois, într-un loc în care să nu dispună nici de hîrtie, nici de condei, nici de cerneală.“ Pîna cînd acest proiect să fie realizat, Voltaire continuă să dea alte opere: *Templul gustului*, o compunere în versuri și proză conținînd judecăți acide despre mulți scriitori ai vremii sale și chiar despre unii ai veacului anterior, apoi două noi tragedii: *Samson*, pe o temă biblică și *Adélaide Du Guesclin*, un episod din veacul al XIV-lea francez, cu eroi aparținînd lumii cavaleriești. Fiindcă zvonurile privitoare la o nouă arestare posibilă deveniseră din ce în ce mai stărui-

toare, în urma răsunetului provocat de *Scrisorile filozofice*, Voltaire părăsește Parisul. Un ordin de arestare îl urmărește la Monjeu, unde se dusesse să asiste la căsătoria prietenului său, ducele de Richelieu, cu o domnișoară din familia de Guise. Voltaire, avertizat de mai mulți prieteni, părăsește castelul Monjeu și, cîtva timp, găsește adăpost în tabăra lui Richelieu, dincolo de Rin la Philippsburg. Richelieu comanda în momentul acesta o armată trimisă în ajutorul lui Stanislas, ales rege al Poloniei, dar combătut de Carol al VI-lea, care îl voia pe același tron pe August al III-lea, regele Saxoniei. Trupele franceze trecuseră Rinul și se găseau acum în fața armatelor germane conduse de prințul Eugen, cînd scriitorul francez, primit cu entuziasm, își caută acolo un adăpost. Momentul este fixat într-una din episoadele sale, a patruzeci și cincea. Șederea prelungită în tabăra de la Philippsburg nu era posibilă. Voltaire se gîndește într-o vreme să se refugieze din nou în Anglia. Cunoscutese însă de mai multă vreme pe doamna du Châtelet, proprietara domeniului de la Cirey, o femeie cu înzestrări artistice și cu numeroase interese științifice, pentru care simțea o puternică înclinație. Primește deci invitația doamnei du Châtelet să se instaleze la Cirey, la granița Lorenei, de unde ar fi putut ușor atinge teritoriul străin, în cazul că amenințările îndreptate împotriva siguranței sale s-ar fi întetit.

IX

Voltaire ajunge la Cirey în 1734. Doamna du Châtelet renovează castelul și scriitorul găsește aici o locuință elegantă și confortabilă. Gazda lui este o fe-

meie studioasă. Doi savanți ai vremii, fizicianul Maupertuis și tânărul matematician Clairaut îi dau lecții de fizică și geometrie. „Divina Emilie“ se adâncește în operele lui Newton. Voltaire reia acum un vechi manuscris și-l continuă. Este vorba de poemul eroicomic *La pucelle (Fecioara)*, o temă pe care poetul Chapelain o tratase în veacul anterior. Figura fecioarei din Orléans, a Ioanei d'Arc, uimitoarea eroină a secolului al XV-lea, aceea care eliberase teritoriul Franței de englezi și făcuse pe suveranul ei, Carol al VII-lea, regele întregii Franțe, devine aici personajul principal al unei povestiri în versuri cu multe episoade comice și licențioase. Figura pură și înaltă a Ioanei, mare personalitate etică și națională, este tratată cu mijloacele folosite altădată de Ariosto în *Orlando furioso*. Intenția lui Voltaire n-a fost însă să înjosească amintirea Ioanei, scumpă tuturor francezilor, cât s-o readucă pe planul uman, risipind din jurul ei nebulosa mistică și supranaturală cu care trecutul o învăluise. În *Eseul asupra moravurilor*, Voltaire va reveni asupra personalității Ioanei d'Arc precizând chipul în care o înțelegea. „Nu trebuie să facem din Ioana — scria el — o vizionară, ci s-o considerăm doar drept o fetiță simplă, stăpînită de mania prorocirii, pusă de alții să joace un rol mare. A fost o faptă plină de bărbăție, pentru care inchiזורii și învățații, în cruzimea și lașitatea lor, au dus-o pe rug... Judecătorii au declarat drept eretică și au condamnat la arderea pe rug pe aceea care și-a salvat regele și căreia, în vremurile eroice, i s-ar fi ridicat un altar.“ Opera lui Voltaire a fost însă rău înțeleasă în epocă și multele episoade licențioase, în care se amestecă și figurile sacre ale legendei creștine, Sfîntul Denis, protectorul francezilor, și Sfîntul Gheorghe, protegitorul englezilor, au fost gustate de epocă drept o manifestare poetică oferită gustului ei pentru frivolitate.

Tot la Cirey termină Voltaire o nouă tragedie, destinată unui mare succes cu prilejul reprezentării ei în 1736 : *Alzire*. Acțiunea se petrece de data aceasta în America de Sud, în Peru, unde amintirea teribilă a vechiului conquistador, a lui Pizarro, se păstra încă. Populații întregi fuseseră exterminate, cu o crudă intoleranță, rămasă de pomină. Voltaire închipuise un episod al vechilor lupte dintre indigeni și spanioli. Un guvernator spaniol, don Alvarez, izbutise să instituie un regim mai uman și răsplata îi revenise în forma faptei lui Zamore, un rebel local, care într-o anumită împrejurare îl scăpase de la moarte. Fiul lui Alvarez, don Gusman, socotește însă că indigenii trebuie tratați cu vechea asprime, ori de câte ori se afirmă dorința lor de neatîrnare. Gusman socotește apoi că toți indigenii trebuie să devie creștini. Regele indian Monteze și fiica lui, Alzire, făcuseră acest pas. Gusman, îndrăgostit de Alzire, hotărăște să se căsătorească cu ea, nădăjduind să pecetluiască astfel pacea dintre Peru și Spania. Dar când Zamore, dispărut cîțva timp și scăpat acum din lanțuri, se înapoiază, el află despre căsătoria Alzirei, pe care o iubea la rîndu-i. Bătrînul Alvarez, recunoscător salvatorului său de altădată, ar dori ca Alzire să revie iubitului din neamul ei. Gusman rezistă și primește lovitura mortală a lui Zamore, dar înainte de a-și da sufletul unește mîinile celor doi îndrăgostiți, cerîndu-i însă ucigașului său să se convertească la religia creștină, care proclama, prin toleranța ei finală, adevăratul ei mesaj. Tragedia prezenta astfel un conflict din încleștarea a două rase și a două religii, rezolvată în sensul acelei toleranțe pentru care poetul nu înceta să lupte.

Începuse să se vorbească despre fericirea superioară a societăților primitive. Înainte ca J. J. Rousseau să formuleze vestitele lui idei cu privire la decadența

moralității în omenirea civilizată, călătorii și utopiștii evocau neamurile simple, dar fericite și virtuose, care trăiau în regiunile îndepărtate ale lumii. Era aici un rezultat al descoperirilor geografice de la sfârșitul veacului al XV-lea și din timpul celui de-al XVI-lea. „Troglođii” și „huronii” ajunseseră la modă. Neamurile acestea păreau a trăi încă în vîrsta de aur a omenirii. Voltaire respinge curentul care se forma, și înalță, în formă glumeată, lauda civilizației în *Le Mondain* (*Omul de lume*), urmat de *La défense du mondain* (*Apărarea omului de lume*): *Regrettera qui veut le bon vieux temps Et l'âge d'or, et le règne d'Astrée, Et les beaux jours de Saturne et de Rhée, Et le jardin de nos premiers parents...* (Regrete cine-o vrea bunul timp de altă dată și vîrsta de aur, și domnia Astreii, și frumoasele zile ale lui Saturn și ale Rheii, și grădina primilor noștri părinți.) Scriitorul le opune prețuirea confortului și curățeniei, abundența, „lucrurile de prisos care sînt atît de necesare” (*le superflu, chose très nécessaire*), pictura unui Corregio și Poussin, statuile lui Bouchardon, bijuteriile lui Germain și tapiseriile ieșite din manufacturile lui Gobelin. Unghiile lungi ale lui Adam și Eva, patul lor tare, trista lor nuditate nu erau pe placul scriitorului; le preferă civilizația și luxul. *Le Mondain* era de fapt elogiul civilizației burgheze, ridicat la nivelul cel mai înalt al desfătării prin lucrarea conjugată a artelor, a manufacturilor și a comerțului. Poetul înalță lauda sa marelui ministru Colbert, creatorului sistemului economic al mercantilismului, acela care s-a priceput să îmbogățească statul prin lux. Se putea vorbi însă cu această lipsă de respect de primii părinți ai oamenilor, de locuitorii Parisului? O copie a poemului este trimisă lui Bussi, episcopul din Luçon.

Se întâmplă că ~~acesta~~ muri după câteva luni și manuscrisul este găsit și răspîndit. Se pornesc deci noi urmăriri împotriva lui Voltaire, sub acuzația de a fi insultat religia. Castelul din Cirey nu mai era un refugiu sigur.

X

Plecă spre Olanda, trecînd prin Bruxelles și Anvers. La Bruxelles, Jean-Baptiste Rousseau răspîndește știrea că Voltaire venise în acel oraș pentru a predica ateismul. Deși încearcă să călătorească incognito, este descoperit. La Leyda, la Rotterdam, locuința lui este asaltată de curioși. La Bruxelles se joacă, în cinstea lui, *Alzire*. Îi vine știrea că scenele engleze reprezintă *Moartea lui Cezar* și *Brutus*. Scriitorul pune sub presă o nouă lucrare, *Elementele filozofiei lui Newton*. Insistențele doamnei du Châtelet îl readuc însă pe Voltaire la Cirey, după ce se făcuseră intervenții pentru suspendarea urmărilor împotriva lui. Cartea despre Newton, a cărei tipărire Voltaire o întrerupsese, apare totuși la Leyda, fără consimțămîntul autorului. Este atacat de abatele Desfontaines : De ce se amestecă un poet în filozofie ? Newtonismul ar fi, de altfel, o filozofie și o fizică detestabile. Europa ar fi respins-o demult. Acest Desfontaines, un fost jesuit, azvîrlit în închisoare pentru acuzații care i-ar fi putut aduce pedeapsa cu moartea, fusese eliberat în urma intervențiilor lui Voltaire. Nenorocitul, vechi profesionist al denunțărilor, al pamfletelor veninoase, al edițiilor falsificate, își plătise repede datoria lui de recunoștință, indicîndu-l pe protectorul lui drept autor al poemului *Le Mondain* și atacînd acum sub numele unui oarecare cavalier de Mouhy și prin co-

media *Invidiosul* (*l'Envieux*). Neobrăzatul Desfontaines, care recidivează în *La Voltairomanie*, a fost unul din adversarii cei mai stăruitori ai lui Voltaire, alături de Jean-B. Rousseau, Fréron, Nonnotte : o serie întreagă de pedanți invidioși și imorali, cum apar totdeauna în preajma geniilor și a marilor reputații științifice și literare.

Elementele filozofiei lui Newton, dedicate marchizei du Châtelet, care compusese ea însăși o scriere asupra fizicii newtoniene, alcătuiesc o izbită încercare de popularizare a ideilor marelui englez, încercând cu acele despre existența lui Dumnezeu și libertatea voinței și continuând cu teoriile lui asupra luminii și a gravitației, acestea din urmă apărute împotriva teoriei vîrtejurilor a lui Descartes. Tot în timpul șederii sale la Cirey compune Voltaire memoriile despre natura și propagarea focului, despre natura forțelor motrice și a măsurării lor. Deși trăind în comunitate intelectuală cu doamna du Châtelet, Voltaire nu este totdeauna de acord cu ideile savantei lui prietene. Cartea acesteia, *Instituțiile fizice* (*Institutions physiques*), în care erau apărute unele din tezele metafizicii leibniziene, este supusă criticii de către Voltaire, care apără pozițiile newtonismului. Foarte temeinică inițiere în problemele fizicii îl duce pe Voltaire pînă la problemele cele mai înalte ale filozofiei. În anii rodnici ai așezării lui la Cirey, filozoful își rînduiește ultimele lui concluzii în *Tratatul de metafizică* (*Traité de métaphysique*). Manuscrisul operei, încredințat marchizei, era să fie ars, după moartea acesteia, dacă n-ar fi fost scos din flăcări de credinciosul valet Longchamp. Scrierea este una din cele mai caracteristice pentru cunoașterea ideilor lui Voltaire în epoca de la Cirey. Filozoful pune aici bazele deismului său, adică ale credinței într-o putere creatoare a

lumii materiale și care a înzestrat-o cu legile ei. El afirmă eternitatea materiei, dar nu și a sufletului. Sufletul nu este o substanță, ci o facultate a materiei. Toate ideile lui provin din activitatea simțurilor. Omul, ni se spune mai departe, nu este liber decât în limitele prescrise lui de natură. Virtutea și viciul sînt expresii pentru ceea ce este folositor sau dăunător societății. Criteriile morale se schimbă deci cu societatea și împrejurările în care ele sînt aplicate. Deismul lui Bolingbroke, și sensualismul lui Locke, dezvoltat pînă la punctul de vedere al relativismului moral, se îmbină deci într-o construcție filozofică, opusă vechiului dogmatism metafizic și moral. Scrierea trebuia deci bine ascunsă și ea n-ar fi apărut niciodată, dacă n-ar fi fost răpită flăcărilor printr-o adevărată minune.

Viața la Cirey se scurgea liniștită. Ceasurile de studiu alternau cu cele acordate sociabilității și plăcerii. Oaspeți noi apăreau mereu. Se închegau noi opere: o tragedie, *Méropé*, începutul unei mari lucrări istorice, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*. Dacă n-ar fi fost știrile cu privire la intrigile urzite împotriva-i, s-ar fi putut declara fericit. Într-un rînd îi scrie contelui d'Argental: „Calomniile repetate, îndîrjite și absurde nu mă pot lovi aici, dar îmi pot face mult rău la Paris. Ele m-au și rănit și pot deschide vechi cicatrice. Știu din experiență ce succes are răutatea într-un oraș mare și frumos, cum este Parisul, unde oamenii n-au altă ocupație decât să bîrfească. Știu că binele spus despre cineva nu trece dincolo de ușa camerei în care se vorbește, în timp ce calomnia își desface aripile și zboară pînă la urechea miniștrilor... Aș vrea să fiu ignorat, dar nu mai este chip. Trebuie să mă resemnez a plăti, toată viața mea, tribut calomniei.” Uneori i se pare că îmbătrînește. Un portret gravat de B. L. Henriquez ni-l arată

cu trăsăturile mai adâncite : o cută alcargă în jurul gurii și dă un relief deosebit figurii. Ochii, ațintiți către privitor, continuă să surîdă, dar în expresia lor se amestecă nu știu ce melancolie.

XI

La Cirey, în 1739, îi sosește lui Voltaire, trimisă de Antioh Cantemir, în acest moment ambasador al Rusiei la Paris, opera lui Dimitrie Cantemir : *Istoria înălțării și decadenței imperiului otoman*, scrisă în latinește. Voltaire se ocupase, în *Istoria lui Carol al XII-lea*, de Dimitrie Cantemir, căruia îi atribuisese o origine greacă. Antioh rectifică acum informația, susținând originea tătărească a familiei. Voltaire făgăduiește că va ține seama de această rectificare în noua ediție a *Istoriei lui Carol al XII-lea*. Este la curent cu trecerea familiei Cantemireștilor în Rusia și cu intrarea lor în serviciul țarilor. Scrisoarea lui Voltaire către prințul Antioh Cantemir, din 13 martie 1739, prezintă un mare interes documentar : „Monsenior, am multe obligații față de alteța-voastră. A binevoit să mă facă a cunoaște multe adevăruri despre care eram destul de rău informat și a făcut-o cu o bunătate tot atât de prețioasă ca și acele adevăruri. Citesc actualmente *Istoria otomană* a domnului principe Cantemir, răposatul dvs. tată. Voi avea cinstea să vă înapoiez curînd această operă, de care nu pot mulțumi îndeajuns alteței-voastre. Binevoiți a mă ierta de faptul că m-am înșelat asupra originii voastre. Mulțimea talentelor domnului principe, tatăl vostru, și ale dvs. personale, m-au făcut să cred că descindeți din vechi greci și să presupun că aparțineți neamului lui

Pericles, mai degrabă decît aceleia a lui Tamerlan. Oricum ar fi, fiindcă totdeauna am adus omagiul meu mai mult meritului personal decît nașterii, îmi iau libertatea de a vă trimite copia celor inserate de mine asupra ilustrului vostru părinte în *Istoria lui Carol al XII-lea*, actualmente în curs de reimprimare în Olanda, dar nu o voi trimite decît atunci cînd voi afla, printr-unul din secretarii voștri, că mă autorizați s-o fac. Găsesc în *Istoria otomană*, scrisă de principele Dimitrie Cantemir, ceea ce am aflat cu durere în toate operele istorice : ele sînt analele crimelor comise de genul uman. Vă mărturisesc mai ales că stăpînirea turcă mi se pare absurdă și groaznică. Felicit casa voastră de a fi părăsit pe acești barbari în favoarea lui Petru cel Mare care căuta cel puțin să extirpeze barbaria, și nădăjduiesc că persoanele aparținînd singelui vostru care se găsesc în Moscovia vor ști să facă a înflori acolo artele pe care întreaga voastră casă pare a le cultiva. Fără îndoială că n-ați contribuit puțin să introduceți politețea care se stabilește acum printre acele popoare și că le-ați făcut astfel mai mult bine decît ați primit. N-aș abuza prea mult de bunătatea voastră, monseniore, îndrăznind să vă adresez cîteva întrebări asupra acestui vast imperiu, care joacă actualmente un rol atît de frumos în Europa, și a cărui glorie o sporiți pentru noi ? Mi se aduce la cunoștință că Rusia este de treizeci de ori mai puțin populată decît acum șapte sau opt sute de ani. Mi se scrie că nu trăiesc acolo decît cinci sute de mii de nobili, zece milioane de contribuabili, socotind pe femei și pe copii, apoi aproximativ o sută cinci zeci de mii de eclesiști. În această ultimă privință Rusia se deosebește de multe alte țări ale Europei, unde există mai mulți preoți decît nobili. Mi se spune că populația cazacilor din Ucraina de la Don etc. nu se urcă, îm-

preună cu familiile lor, decît pînă la opt sute de mii de suflete și, în sfîrșit, că în aceste vaste țări nu sînt mai mult decît paisprezece milioane de locuitori supuși împărătesei autocrate (Ana Ivanovna, n.n.). Această depopulare mi se pare stranie, căci nu cred că rușii au fost mai distruși de războaie decît francezii, germanii, englezii și numai Franța singură are aproximativ nouăsprezece milioane de locuitori. Disproporția este uimitoare. Un medic mi-a scris că această sărăcie a speciei umane în Rusia trebuie atribuită... (lipsește un cuvînt n.n.), care provoacă acolo mai multe dezastre și pe care scorbutul îl face incurabil. Locuitorii pămîntului sînt deci foarte nenorociți. Se cuvine oare ca Rusia să fie depopulată fiindcă, acum două sute de ani, s-a găsit un genovez care să descopere America? Aud de altfel că toate marile idei ale țarului Petru sînt urmate de guvernul actual. Cum, printre aceste proiecte, acela de a arăta bunătate străinilor, era unul dintre cele dintîi, mă măgulesc cu ideea, monseniore, că veți ierta aceste întrebări, pe care un străin îndrăznește să vi le adreseze. Există puțini prinți cărora să le ceri o astfel de favoare și voi faceți parte din micul număr al acelor care pot instrui pe semenii lor.“

Această scrisoare atît de caracteristică pentru felul intereselor care-l mișcau pe Voltaire, dar și pentru modul în care era cunoscută Rusia în Europa iluministă, este urmată de a doua. Rectificarea făgăduită de Voltaire în noua ediție a *Istoriei lui Carol al XII-lea* nu putuse apărea, ediția fiind gata înainte de așteptările autorului. Voltaire explică împrejurarea, exprimînd, ca în atîtea rînduri, nemulțumirile sale față de editorii contemporani și adăugînd și un frumos elogiu al lui Antioh Cantemir, a cărui personalitate îi era deci bine cunoscută. Iată și această a doua scrisoare, datată din 19

aprilie 1739 : „Aflu cu mîhnire că ediția Ledet este gata. Am ordonat editorilor să adauge un carton în legătură cu ceea ce privește pe ilustrul vostru tată ; dar ordinele autorilor nu sînt mai mult executate de către editori decît poruncile divanului de către tîlharii arabi. Am scris și voi mai scrie, dar nu răspund de autoritatea divanului meu. Am onoarea să înapoiez al-teței-voastre *Istoria otomană*, pe care a avut buna-vo-ință să mi-o împrumute și o înapoiez cu părere de rău. Am aflat din această operă multe lucruri. Aș afla încă mai multe din conversația noastră, căci știu că sînteți *doctus sermones cuiuscumque linguae et cuiuscumque artis* (savant în învățăturile oricărei limbi și ale orică-rei arte)... Am multe motive să mă plîng de precipita-rea editorilor mei. Se grăbesc să servească fructe care nu sînt coapte ; dar oricît le-ar fi gustul de rău, voi avea cîntea, monseniore, să vi le prezint îndată ce vor fi în posesiunea mea. Știu că faceți să apară, sub mîi-nile voastre, fructe și flori ale tuturor climatelor : lim-bile moderne și cele vechi, filozofia și poezia vă sînt deopotrivă familiare ; spiritul vostru este întocmai ca domeniul împărătesei autocrate, care se întinde asupra unor climate opuse și ocupă o jumătate dintr-un cerc al globului nostru.“ Elogiul lui Antioh Cantemir nu era deloc convențional. Voltaire era, fără îndoială, la cu-rent cu activitatea deschizătorului de drumuri al lite-raturii ruse moderne.

XII

În epoca dintre 1739 și 1746 Voltaire își schimbă adeseori locul așezării și are de înfruntat ostilitatea me-

diului, mereu asmuțită împotriva-i. Concesiuni făcute puterilor constituite și mai marilor zilei nu modifică însă esențial destinul scriitorului. În ciuda multelor și deselor variații ale soartei, geniul lui Voltaire rămîne fecund. Noi opere se adaugă neconținut acelora care-i creaseră renumele.

În vara anului 1739 Voltaire este din nou la Bruxelles, unde o însoțește pe doamna du Châtelet, plecată acolo pentru interesele unei moșteniri. De la Bruxelles, cei doi prieteni se duc la Paris. Editorul Perrault-fiul publicase un volum din operele în versuri și proză ale lui Voltaire, care cuprindea și primele capitole ale *Secolului lui Ludovic al XIV-lea*. Volumul este confiscat de autorități și editorul este amendat, sub cuvînt că majestatea fostului rege fusese atinsă prin scrierea lui Voltaire. După o scurtă deplasare la Lille, pentru a vizita pe nepoata lui, doamna Denis, scriitorul revine la Paris. Aici îl așteptau noi necazuri. O scrisoare adresată lui Frederic al II-lea, regele Prusiei, circula în copie și termenii ei provocaseră mînia cercurilor oficiale. Pe de altă parte un editor publicase o ediție în cinci volume a operelor lui Voltaire, neautorizată de acesta, și care cuprindea, sub titlul *Apoteoze*, scrieri satirice a căror publicare în momentul acesta era extrem de inoportună. Persoanele vizate îndreaptă priviri încărcate de ură împotriva poetului. Acesta izbutește totuși să-și facă reprezentată noua lui tragedie: *Mohamed sau Fanatismul*.

Fără să se simtă legat de adevărul istoric, Voltaire închipuie un episod menit să arate impostura întemeietorului religiei mahomedane: În timpul luptelor pentru Mecca, copiii șerifului Zopire, Seid și Palmire, cad în mîinile lui Mohamed și devin sclavii lui. Cînd Mohamed pătrunde în Mecca, el încearcă să-l cîștige

pe Zopire, făgăduindu-i înapoierea copiilor. Mohamed este un adevărat diavol. El dorește pe Palmira. Știe apoi să fanatizeze pe Seid, înarmându-i brațul împotriva lui Zopire. Când Seid află că și-a ucis tatăl, vrea să se răzbune împotriva monstrului, dar cum Mohamed îl făcuse să înghită mai înainte o băutură otrăvită, se prăbușește în clipa în care se apropia cu pumnalul. Moartea lui neașteptată face să creadă pe cei de față că persoana lui Mohamed este sacră și inatacabilă. Deznădăjduită, Palmira își ia viața. Mohamed este cuprins de groaznice remușcări. Marele actor Lekain a interpretat rolul lui Mohamed cu un patetism zguduitor.

Când tragedia a fost reprezentată, criticii răuvoitori denunță în Mohamed atacul împotriva oricărui întemeietor de religii, deci și împotriva lui Isus Christos. Acuzația era absurdă. Voltaire încearcă s-o înlăture, oferind papei Benedict al XIV-lea dedicația scrierii. Papa o primește. Multele încercări ale întregii sale cariere îl făcuse pe Voltaire să înțeleagă că viața unui scriitor, în împrejurările vremii, nu era cu puțință, dacă nu-și asigura bunăvoința regelui. Fiindcă se pregăteau ceremoniile căsătoriei prințului moștenitor, al delfinului, cu infanta spaniolă Maria-Theresa, Voltaire acceptă invitația de a scrie o piesă festivă cu acest prilej. Așa ia naștere *Prințesa de Navara*, pentru care Rameau compune muzica. Când la 11 mai 1745 francezii, amestecați în războiul de succesiune al Austriei, câștigă lupta de la Fontenoy, împotriva trupelor anglo-austriace și olandeze, Voltaire proslăvește evenimentul într-o mare odă. Victoria fusese obținută de generalul Maurice de Saxa, dar poetul o atribuie regelui, lui Ludovic al XV-lea, și o glorifică drept una din marile fapte ale domniei acestuia.

Ne găsim în timpul regimului impus Franței de celebra favorită, doamna de Pompadour. Voltaire se comportă ca un curtean, câștigând prietenia favoritei și bunăvoința regelui, prin madrigaluri lingușitoare, opuse însă sentimentului popular. Poporul Parisului își răspîndea, în vremea aceasta propriile lui cîntece, în care imoralitatea regimului favoritei era denunțată cu acel haz și cu acea vioiciune care au alcătuit, de-a lungul veacurilor, farmecul temperamentului parizian și modul lui de a-și exprima sentimentele grave și hotărârile revoluționare în curs de încheiere.

Voltaire este ales membru al Academiei franceze. Discursul de recepție conține, între altele, o critică a limbii literare a clasicismului, care anunță reforma lingvistică a romantismului, în veacul următor : „Primii poeți au format geniul limbii lor, observă Voltaire. Grecii și latinii au folosit mai întîi poezia pentru a zugrăvi obiectele sensibile de tot felul. Homer exprimă tot ce izbește privirea : francezii însă, care n-au început să desăvîrșească marea poezie decît în teatru, n-au putut și n-au trebuit să exprime decît ceea ce atinge sufletul. Ne-am interzis deci să numim aproape toate obiectele pe care celelalte națiuni au îndrăznit să le picteze. Dante, după exemplul celor vechi, a exprimat totul și a obișnuit pe italieni să pronunțe orice cuvînt. Dar noi, cum vom putea imita oare pe autorul *Georgicelor*, care numește fără înconjur toate uneltele agriculturii ? Abia dacă le cunoaștem, și moliciunea noastră orgolioasă formată în odihna și luxul orașelor leagă din nefericire o idee de inferioritate de acele munci ale cîmpului și de amănuntele acelor arte utile pe care stăpînii și legislatorii pămîntului le cultivau cu mîinile lui victorioase. Dacă bunii noștri poeți ar fi știut să exprime în chip fericit lucrurile mici, limba

noastră ar fi adăugat un mare merit avantajului de a fi devenit prima limbă a lumii întrucât privește farmecele conversației și exprimarea sentimentului. Au predominat însă limbajul inimii și stilul teatrului, care au înfrumusețat limba franceză, dar i-au închis agreeamentele în niște limite cam prea strânse.“

În anii aceștia are Voltaire prilejul să se lege prietenește cu una din cele mai pure și mai înalte figuri ale veacului, cu scriitorul Vauvenargues. Descendent al unei familii nobiliare, ofițer viteaz, dar trebuind să abandoneze cariera armelor din pricina sănătății sale șovăitoare, Vauvenargues este unul din reprezentanții acelui curent al sensibilității, care străbate veacul alături de iluminism. „Marile gândiri — scrie Vauvenargues, în culegerea lui de maxime — vin din inimă.“ Vauvenargues nu este de acord cu estetica regulilor, preconizate de clasicism. „Trebuie să mărturisim, — scrie el odată, — că în artele geniului totul este opera instinctului.“ Natura este marea îndrumătoare a omului: „Inteligența se înșeală mai des decât natura“. Vauvenargues era un spirit adânc și sensibil. Caracterul lui era plin de forță și măreție stoică în fața durerii și a morții. Arătându-i admirație și stimă, scriitorul mai bătrân răspunde cu sentimente de iubire. În relațiile sale cu Vauvenargues avem impresia că Voltaire devine conștient de limitele lui și elanul său către scriitorul mai tânăr este ca un omagiu adus unor forțe spirituale care-l depășeau.

În 1746, Voltaire devine gentilom ordinar al regelui, o distincție care provoacă protestul aristocrației, încredințată că astfel de titluri trebuiau să-i rămână rezervate. Într-o seară, la Fontainebleau, unde urmasa curtea, scriitorul asistă cum prietena lui, doamna du

Châtelet, este prădată la jocul de cărți de o mare sumă de bani prin măsluiri operate de partenerii ei, toți oameni din înalta aristocrație. Voltaire îi numește pe acești domni cu termenul care li se potrivea. Partenerii doamnei du Châtelet erau niște escroci. Această expresie putea aduce consecințele cele mai grave, Voltaire se refugiază la Sceaux, în castelul ducesei de Maine, unde trăiește cîtva timp ascuns, fără să îndrăznească să se arate la lumina zilei, cu obloanele totdeauna închise. Noi opere, primele romane filozofice ale lui Voltaire, rodesc în camera cufundată în întuneric din castelul de la Sceaux.

XIII

Încet-încet, sentimentul de securitate al scriitorului pare că se reface. Îndrăznește să se arate la Cirey. Dar este bucuros cînd regele Stanislas îl invită la curtea lui, la Lunéville. Bătrînul rege, socrul lui Ludovic al XV-lea, după ce părăsise Polonia, acceptase regatul Lorenei, care trebuia de altfel să revie Franței îndată după moartea lui. Stanislas dorea să-și decoreze reședința prin prezența unora dintre spiritele distinse ale vremii. Voltaire, însoțit de doamna du Châtelet, este primit cu cinste. Printre scriitorii care aspirau la una din pensiile acordate de regele Lorenei, era și numitul Fréron, publicist catolic, spirit cinic și invidios, unul din acei care l-au urmărit cu o ură mai statornică pe Voltaire, în nenumărate pamflete și improvizații. Voltaire n-a rămas dator cu răspunsurile sale. Anecdotele pe seama lui Fréron, răspîndite printre prieteni, au grupat

simpatiile amuzate ale publicului de partea marelui scriitor. Într-un rînd îi consacră epigrama zdrobitoare :

Deunăzi, într-o vîlcea,
Un șarpe pe Fréron mușca.
Ce credeți că s-a întîmplat ?
Sărmanul șarpe a crăpat.

În cercul regelui Stanislas trăiește un tînăr ofițer care ajunsese la oarecare notorietate literară. Este Saint-Lambert, autorul culegerii de poeme *Les Saisons* (*Anotimpurile*), prin care natura ca temă literară intră în poezia franceză a vremii, după modelul englezului Thomson în ale sale *The seasons*. Saint-Lambert n-are decît treizeci de ani, este frumos și pare un poet mai inspirat decît i-a plăcut posterității să confirme. O legătură de dragoste se stabilește între Saint-Lambert și doamna du Châtelet. Cînd această legătură îi devine evidentă, Voltaire ia hotărîri violente. Vrea să plece îndată, în mijlocul nopții. „Divina Emilie“, care de multă vreme nu mai era pentru Voltaire decît o prietenă devotată și asociata lucrărilor lui științifice, știe să readucă liniștea în spiritul tulburat al vechiului amic. În iunie 1748, cei doi prieteni, împăcați, pleacă împreună la Paris, unde începuseră repetițiunile noii tragedii a lui Voltaire, *Sémiramis*. Cenzorul era poetul dramatic Crébillon, autor al unei tragedii pe aceeași temă. Au trebuit multe intervenții, despre care mărturisesc scrisorile lui Voltaire din această vreme, pentru ca tragedia să poată fi reprezentată. Dar premiera nu aduce nici o bucurie poetului. După obiceiul timpului, amintit și mai înainte, piesa se desfășura în mijlocul notabilităților, așezate pe scenă. Cînd un spirit apăru lîngă mormîntul lui Ninus, soldatul însărcinat cu paza sce-

nei începu să strige : „Faceți loc stafiei, domnilor, faceți loc !“ Hohotele de rîs ale parterului compromis spectacolul. Voltaire părăsește Parisul, pentru a se înapoia la Lunéville. Pe drum se îmbolnăvește grav. Cirey i se pare un loc mai bun de întremare. Ajuns aici, doamna du Châtelet îi face destăinuirea că va fi din nou mamă. După cîteva luni se naște o fetiță, care nu va trăi decît cîteva săptămîni. Lehuza pare a fi suportat bine nașterea, dar după cîteva zile apar simptome alarmante și, în noaptea dintre 3 și 5 septembrie 1749, Emilie du Châtelet moare în al patruzeci și treilea an al vieții. Durerea lui Voltaire este nemăsurată. Se prăbușește și își pierde conștiința la ieșirea din camera în care zăcea moartă vechea, grațioasa și mult înzestrata lui prietenă. Prezența lui în domeniul de la Cirey nu mai avea nici un rost. Îl părăsește deci și se instalează la Paris, unde doamna Denis, nepoata, vine să-i îngrijească gospodăria. În vremea aceasta Frederic al II-lea nu încetase să insiste pentru a-l atrage pe Voltaire la Potsdam. Trebuia obținută autorizația lui Ludovic al XV-lea. Acesta aprobă în cele din urmă eliberarea din toate funcțiile a gentilomului curții sale. Cercurile aristocrate sînt foarte mulțumite de această soluție. În iulie 1750 Voltaire sosește la Potsdam.

XIV

Încă de pe cînd era prinț moștenitor, viitorul rege al Prusiei adresase lui Voltaire omagiul admirației și recunoștinței sale. Trecînd printr-o tinerețe grea, suportînd tirania tatălui său, a lui Frederic-Wilhelm I,

care, într-un rînd, îl închide ca pe un prizonier și execută, sub ferestrele închisorii sale, pe prietenul cu care voise să fugă de sub apăsare, Frederic adoră în Voltaire pe eliberatorul tuturor oamenilor. Prima scrisoare a prințului sosește, la Cirey, la 8 august 1736 și cea din urmă pe care bătrînul rege o adresează filozofului este datată din 1778, cu puțin timp înainte de moartea acestuia din urmă. Lunga corespondență, purtată într-un răstimp de patruzeci și doi de ani, alcătuiește unul din cele mai interesante documente ale epocii. Admirația lui Frederic pentru scriitorul francez este nemărginită: „Mă îndoiesc — îi scrie el în 1736 — că există un Voltaire în lume și posed sistemul cu care pot să-i contest existența. Este cu neputință ca un singur om să execute toată munca atribuită domnului de Voltaire. Este evident că la Cirey există o întreagă Academie, compusă din elita întregului pămînt, din filozofi care traduc și comentează pe Newton, din poeți ai unor epopei eroice, din Corneille, Catulli și Tucidizi, și lucrările acestei Academii sînt date la iveală sub numele lui Voltaire, tot astfel precum faptele unei armate întregi sînt atribuite comandantului ei.” Dorința cea mai vie a lui Frederic este să cunoască personal pe omul extraordinar, admirat pentru atîtea motive, și, dacă s-ar fi putut să-l atragă în statul pe care se pregătea să-l conducă.

După moartea lui Frederic-Wilhelm I, în mai 1740, noul rege întreprinde o călătorie de inspecție, pe care ar fi dorit s-o continue pînă la Bruxelles, unde Voltaire se găsea împreună cu marchiza du Châtelet. O boală, cu febră mare, îl împiedică pe rege să execute acest proiect. Voltaire este invitat însă la castelul Moyland, unde între 11 și 14 septembrie are loc prima întrevedere

dintre cei doi bărbați. Este discutată problema tipăririi tratatului de filozofie politică compus de Frederic, *Anti-Machiavelli*, pe care regele îl încredințase lui Voltaire, cu însărcinarea de a supraveghea editarea lui, dar pe care regele ar fi dorit acum s-o mai amâne. Voltaire îi citește lui Frederic noua lui tragedie, *Mohamed*. O lună mai târziu moare și împăratul Austriei, Carol al VI-lea. Frederic al II-lea socotește că a sosit momentul să ocupe Silezia, care aparținuse până atunci coroanei austriace. Voltaire îl vizitează din nou pe rege la Rheinsberg, doritor să obțină informații mai precise asupra planurilor lui Frederic, pe care bucuros le-ar fi transmis cardinalului Fleury. Regele rămîne însă enigmatic. Curînd izbucnește războiul dintre Prusia și Austria. Corespondența regelui cu filozoful nu se întrerupe nici în vremea aceasta. După victoria de la Mollwitz, Frederic i-o comunică lui Voltaire la Lille, unde scriitorul asista la premiera lui *Mohamed*. Într-o pauză a spectacolului Voltaire apare pe scenă pentru a aduce la cunoștința publicului vestea atît de importantă. Războiul silezian atrăsese Franța de partea Prusiei și pe englezi de partea Austriei. Dar cînd prin tratatul de pace de la Breslau, care pune capăt primului război pentru Silezia, Franța se găsește izolată în fața Angliei, Voltaire socotește că a sosit momentul să poată fi de folos țării sale, printr-o acțiune diplomatică de seamă. Regele se găsea acum la Aachen și-l invită acolo pe Voltaire, dar continuă să păstreze aceeași muțenie cît privește proiectele lui politice și militare. Cardinalul Fleury, ajuns la vîrsta de nouăzeci de ani, depune funcțiunile sale. Conducerea politicii externe a Franței trece în mîinile contelui d'Argenson,

fostul coleg de școală a lui Voltaire. Acțiunea diplomatică a lui Voltaire putea deveni acum mai ușoară. Pornește deci la Berlin, este primit cu prietenie, dar nu izbutește să dezlege mai mult enigma pecetluită a planurilor prusace. În septembrie 1743 îl întovărășește pe rege în călătoria la Bayreuth, unde acesta urma să viziteze pe sora lui, Wilhelmina. În drumul de înapoiere, la Spandau, filozoful are prilejul să intervină în favoarea unui nenorocit căruia i se tăiasse nasul și urechile pentru că, neputînd să suporte regimul militarismului prusac, dezertase din armată și înfruntase pe fostul rege, cînd fusese prins. Nenorocitul este trimis într-un spital cu o pensiuine de treizeci de centime pe zi. Absolutismul nu se dovedea prea generos nici în noul regim al lui Frederic al II-lea. În decembrie Voltaire este din nou la Paris. În primăvara următoare, Frederic reia tratativele cu Franța și războiul împotriva Austriei începe din nou. Urmează ani grei de lupte. Pustiirile războiului se întind. Pacea se restabilește abia în 1749, prin tratatul de la Aachen.

Între timp murise doamna du Châtelet și Voltaire se instalase la Paris. Frederic nu părăsise însă ideea de a-l aduce pe lîngă sine și de a-l întrebuința ca pe ornamentul cel mai de seamă al curții sale. Pentru a face imposibilă rămînerea mai departe a scriitorului în Franța, Frederic nu ezitase să folosească o stratagemă destul de surprinzătoare din partea autorului lui *Anti-Machiavelli*, dar explicabilă prin dese contraste dintre ideile politice ale suveranului și practica guvernării lui. Răspîndise în copie, prin intermediul ambasadorului Rothenburg, o scrisoare de-a lui Voltaire, ireverențioasă față de episcopul de Mirepoix, și

provocase încă o dată revolta cercurilor aristocrate împotriva filozofului. Insistențele lui Frederic nu încețază un moment. Hotărârea filozofului se formează în iulie 1750.

XV

La Potsdam Voltaire este primit cu cele mai mari onoruri. Este numit îndată gentilom al curții, i se conferă ordinul *pour le mérite* și o pensie anuală de 2.000 de livre. Este adăpostit în castelul Sans-Souci, locuința regelui. Singura obligație a scriitorului este să revadă, din punctul de vedere al corectitudinii formelor, operele franceze în versuri și proză, pe care regele le producea în mare abundență. La curtea lui Frederic se adunase o societate de spirite libere, filozofi, oameni de știință și literați, dar și unii nobili mai mult sau mai puțin aventurieri. Se întrunesc cu toții în fiecare seară, în jurul mesei regale. Se vorbește în franțuzește și, în orgiile de spirit, continuate până la orele cele mai târzii ale nopții, prejudecățile vremii sînt teribil subminate. Voltaire este spiritul animator al cercului, din care mai fac parte medicul și filozoful materialist și ateu La Mettrie, care va muri la Potsdam după puțină vreme, fizicianul, astronomul și matematicianul Maupertuis, devenit celebru prin călătoria sa în regiunile polare unde controlase, prin măsurători, ipoteza newtoniană despre turtirea polilor, venețianul Algarotti, matematician și popularizator al lui Newton în Italia, marchizul d'Argens, un om fără profesie, dar învățat și amabil, cavalierul Chasot, ofițer al lui Frederic în timpul războiului

Suediei, George Keith, un scoțian refugiat, folosit de rege trimis extraordinar în Franța, cu prilejul urcării sale pe tron. Masa de seară a lui Frederic a fost unul de centrele iluminismului european. Ce deosebire față de Versailles! Prin libertate de spirit, prin protecția acordată unora dintre inteligențele cele mai înaintate ale vremii, curtea lui Frederic năzuia să dețină conducerea culturii mondiale, oricât, altfel, prin războaiele lui injuste, regele a contrazis adeseori programul lui iluminist.

Armonia acestei societăți este tulburată curînd printr-o serie de împrejurări, în care este drept a recunoaște partea de vină a lui Voltaire. Manifestînd adeseori dezinteresare materială, ca de pildă în toate prilejurile în care și-a cedat drepturile de autor jucat și editat, generos față de rude și prieteni, gata să ajute cu punga lui pe un om căzut în nenorocire sau pe un tânăr merituos, Voltaire nu disprețuia întreprinderile remunerative, în legătură cu care spiritul lui găsea soluții ingenioase. Om din clasa burgheză, Voltaire avea talentele burgheziei. Îndemînările lui financiare îi aduseră o avere destul de însemnată. Aceste îndemînări se vădese însă cu indelicatețe, atunci cînd aflînd că statul prusac răscumpără la prețul lor întreg obligații devalorizate, emise în Saxonia, însărcinează pe un oarecare Abraham Hirschel să cumpere la Dresda un stoc important din aceste hîrtii și să le schimbe la Berlin. Cum, între timp, apăruse un decret care interzicea importul de hîrtii de stat saxone, tocmai pentru a zăgăzui specula, Hirschel rămîne împovărat cu un pachet de obligații devalorizate și refuză să-i înapoieze lui Voltaire suma de bani primită de la acesta. Urmează un proces în care scriitorul obține cîștig de cauză, dar care îl supără pe rege. Oaspetele lui la Potsdam, filozoful atît

de admirat și iubit, n-ar fi trebuit să se lase ispitit de o speculație nu cu totul curată. Regele refuză să-l mai vadă cât timp durează procesul ; îl primește din nou abia după pronunțarea sentinței, nu însă fără a-i comunica în scris dezaprobarea lui.

Procesul lui Voltaire stârnește mare senzație la Berlin. Un tânăr de douăzeci de ani, viitorul mare scriitor Gotthold Ephraim Lessing, care îndeplinise câțva timp funcțiuni de secretar pe lângă filozoful francez, fixează momentul într-o epigramă mușcătoare. Voltaire tipărise o parte din opera pe care o pregătea la Berlin, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, pentru a o oferi regelui și curții. Cîteva din colile tipărite ajung în mîinile lui Lessing, care le comunică voltairienilor din Berlin, ba chiar le ia cu sine, cînd pleacă în Saxonia. Fiindcă Voltaire se temea că noua lui operă ar putea fi tipărită din nou, falsificată și difuzată, așa cum i se întîmplase de mai multe ori cu alte lucrări, îi scrie cu oarecare violență lui Lessing și-l amenință cu urmăriri. Colile de tipar îi revin în fine filozofului și acesta se grăbește să repare efectul primei lui vivacități printr-o scrisoare amabilă și împăciuitoare. Lessing răspunde cu o epistolă în latinește care s-a pierdut, dar care pare să fi fost destul de necruțătoare. Relațiile personale dintre Lessing și Voltaire se întrerup în momentul acesta, dar poetul dramatic francez va deveni mai târziu victima criticului german în *Dramaturgia hamburgică*.

Noi nori se adună asupra societății din Potsdam, cînd Voltaire află că regele ar fi spus vorbind despre gentilomul lui, marele scriitor încărcat de atîtea favori : „Storci portocala și pe urmă arunci coaja“. Era cu putință ? Aceasta era soarta pe care Frederic i-o rezerva lui Voltaire ? După cîtva timp, vizitat de generalul Mannstein, venit pentru a-i cere să revadă ma-

nuscrisul amintirilor sale din Rusia, Voltaire îl roagă să-și repete vizita mai târziu, deoarece deocamdată era ocupat cu o treabă ingrată: „Regele mi-a trimis să-i spăl rufele murdare!”. Maupertuis raportează această vorbă regelui, care deocamdată nu trage consecințele. Intervine însă după oțva timp în polemica dintre Voltaire și indiscretul lui emul, căruia regele îi încredințase președinția Academiei de Științe din Berlin. Maupertuis era un om cu merite netăgăduite, dar un spirit cam amarnic, exasperat de o veche boală de plămâni. Formulase o lege a minimei rezistențe, menite să explice unele fenomene mecanice. Matematicianul König, care vizitase altădată împreună cu Maupertuis pe doamna du Châtelet la Cirey și trăia acum la Berlin ca membru al Academiei de Științe, afirmă, într-un memoriu academic, că legea minimei rezistențe nu era deloc nouă, fiindcă Leibniz o formulase de multă vreme în corespondența sa. König este somat să producă textul lui Leibniz, dar cum nu este în stare s-o facă, Academia din Berlin votează încheierea propusă de președintele ei, prin care König este veștejit ca un falsificator. Acesta replică, la rîndu-i, într-un *Apel către public*. O broșură anonimă îi vine în ajutor: *Răspunsul unui academician din Berlin*, în care este denunțată tirania exercitată de Președintele Academiei din Berlin, care nu pregeta să pună acest for în slujba resentimentelor lui personale. Autorul broșurii era Voltaire. Când regele află despre atacul îndreptat împotriva Academiei sale și a președintelui care se bucura de toată încrederea, se hotărăște să intervină în polemică. După puțin timp apare o broșură anonimă, tipărită cu stema regală pe copertă și în care sub titlul: *Scrisoarea unui academician din Berlin către un academician din Paris*, o dată cu mari laude adresate lui Maupertuis, atribuie invidiei, igno-

ranței și minciunii criticile aduse acestuia. De data aceasta Voltaire nu mai putea răspunde, cel puțin atîta timp cît era oaspetele castelului Sans-Souci. Dar Maupertuis prezenta mai multe puncte slabe. Președintele Academiei din Berlin publicase o culegere de *Scrisori*, în care se puteau citi propuneri din cele mai surprinzătoare, pe lîngă care un umorist nu putea trece nebagător de seamă. Maupertuis voia să se sape o groapă pînă în centrul pămîntului, pentru a se dovedi existența piro-sferei, să se înființeze un oraș latin, pentru ca tinerii să învețe acolo latina, medicii să nu fie plătiți decît atunci cînd bolnavii lor se însănătoșesc etc. Voltaire continuă să formuleze propuneri la fel de fanteziste și compune *Istoria doctorului Akakia și a Indigenului din Saint-Malo*¹, de care toată lumea face mare haz. Frederic este însă mînios. Cere să i se dea întreaga ediție, pentru a o nimici, și silește pe Voltaire să semneze o declarație prin care acesta se obliga să nu mai compună vreun alt pamflet împotriva vreunui om celebru sau a vreunui suveran, atîta timp cît era oaspetele și gentilomul curții sale. Ediția *Doctorului Akakia* nu mai putea fi găsită. Manuscrisul operei pornise la Dresda, de unde volumele din nou tipărite se iveau mereu la Berlin. Exemplarele confiscate sînt arse, din ordinul regelui, în diferite puncte ale capitalei, așa cum se întîmplase cu *Scrisorile engleze*, la Paris, cu ani și ani în urmă. Voltaire înapoiază regelui insignele gentilomatului său, ordinul *Pour le mérite* și documentul pensionării sale, care îi sînt restituite însă în aceeași zi.

Voltaire este stăpînit din momentul acesta de gîndul de a părăsi Potsdamul și Prusia. La început Fre-

¹ Maupertuis era breton, născut la Saint-Malo.

deric caută să-l rețină. Dar când filozoful revine și insistă, regele îi urează călătorie bună. I se pune însă în vedere lui Voltaire să restituie împreună cu piesele pe care le mai înapoiase o dată un volum de poezii originale, compuse de rege și pe care acesta i le încredințase. Scriitorul uită să se conformeze acestor ordine. Drumul înapoierii spre Franța îl duce pe ilustrul călător prin Lipsca, unde-l ajunge o amenințare cu moartea a lui Maupertuis. Voltaire adaugă noi paragrafe *Doctorului Akakia*. Sosește în fine, la Frankfurt, orașul liber situat în afară de teritoriile lui Frederic. Aici se prezintă rezidentul prusac, Freytag, care îl declară arestat pînă în momentul în care va scoate la iveală piesele cerute la Potsdam, și, mai cu seamă, volumul de versuri. Toate aceste lucruri se găseau în lăzile rămase la Lipsca și care-l urmau. Lăzile sosesc după 18 zile și lucrurile sînt atunci înapoiate. Freytag continuă însă să-l țină arestat pe scriitor, în așteptarea unor noi dispoziții. Într-o zi Voltaire încearcă să evadeze, dar este prins și paza se întărește în jurul lui. Abia după 5 săptămîni intervin autoritățile din Frankfurt, care îi redau scriitorului libertatea. Încercarea unui spirit liber al vremii de a trăi pe lîngă o curte regală nu se dovedise mai posibilă la Potsdam decît la Versailles.

Voltaire avea acum 59 de ani. Atinsese vîrsta bătrîneții. Era un omuleț slab, cu fața topită, mai totdeauna bolnav, dar rămas foarte vioi și mobil, în ciuda puținătății lui trupești. „Universul“, cum se spunea pe atunci, îl admira. Scria, vorbea, se mișca pentru privirile întregii omeniri. N-avea însă un cămin al lui, nici rude foarte apropiate și iubitoare, nici o patrie în care să

poată trăi liber și cu demnitate. Protecția suveranilor dăduse rezultatele cunoscute. Încotro să-și îndrepte nava lui mereu scuturată de furtuni ?

XVI

Se oprește întâi la Mainz, unde este bine primit de prințul elector, care face să se reprezinte, pe scena castelului din Schweitzingen, patru din tragediile sale. Pornește apoi în Alsacia. La Colmar, află că un editor din Haga a publicat o operă de a lui, o *Prescurtare a istoriei universale* (*Abrégé de l'histoire universelle*), al cărui manuscris i se furase. Editura se făcuse cu substituții de cuvinte compromițătoare pentru autor. La Viena se tipăresc din nou, fără autorizația poetului, fragmente din *La Pucelle*. Opinia aristocratică, la Paris, se manifesta din nou împotriva-i. Regele nu mai voia cu nici un preț să-l mai vadă la curte. Nici în Alsacia, unde influența iezuită era foarte puternică, nu putea rămîne mai departe. Poposește într-o zi la Lyon și se duce să-l viziteze pe cardinalul Tencin, un vechi prieten, dar acesta se scuză că nu-l poate reține la masă, deoarece persoana poetului nu era bine văzută la curte. Ajunge, în fine, la Geneva, unde trăia vestitul doctor Tronchin, medicul lui, față de care filozoful nutrea sentimente de prietenie și admirație, nu în același fel răsplătite. Curînd se dovedește că instalarea la Geneva nu va fi posibilă. Cetatea calvinistă nu îngăduia spectacolele de teatru. O trupă de meseriași care jucase tragedia lui Voltaire, *Moartea lui Cezar*, trebuise să răspundă în fața Consiliului orașului. Cumpără atunci

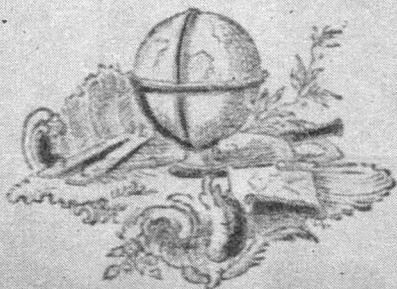
proprietatea Les Délices, unde trăiește în lunile de vară, ca mare proprietar. Iarna locuiește la Lausanne, unde se adunase o distinsă societate de refugiați francezi, mai deschisă pentru forma de spirit a scriitorului. Din când în când trebuie să se ocupe de atacurile pe care invidia le punea la cale împotriva-i. Un oarecare Le Beaumelle, literat mediocru, implicat de mai multe ori în afaceri scandaloase, din care nu lipsiseră furturile și escrocheriile matrimoniale, tipărește în străinătate operele lui Voltaire, falsificându-le și însoțindu-le cu note, menite așazicănd să le perfecționeze. Același La Beaumelle îl inunda cu scrisori anonime. Autorul poemei *La Pucelle* îi va fixa portretul moral, în cântul al XVIII-lea, unde Fréron descrie regelui Charles pe membrii bandei sale :

Mi-e totdeauna sprijin La Beaumelle :
E cel mai josnic, dar mi-este fidel.
Distrat adesea, deși bun creștin,
Confundă buzunarul lui cu cel vecin...

La Geneva trăia și un oarecare Guyot de Merville care, ca și La Beaumelle, își făcuse o profesiune din urmărirea marelui scriitor. Socotind, în cele din urmă, că ar fi mai bine să-l câștige prin adulație, îi propune să-i editeze, cu note, operele dramatice și să i le dedice pe ale sale personale. Răspunsul lui Voltaire, o mostră a ironiei lui mereu active, merită să fie cunoscut : „Domnule, răzbunarea obosește sufletul și al meu are nevoie de odihnă. Prietenia mea n-are mare valoare și nu este vrednică de jertfa pe care mi-o oferiți. Voi încerca să trag foloase din tot ceea ce este just și rezonabil în cele patru volume care cuprind critica operelor mele și vă mulțumesc pentru osteneala pe care v-ați dat-o cu atîta generozitate spre a-mi îndrepta greșelile.

DICTIONNAIRE
PHILOSOPHIQUE
PORTATIF

PAR
M^r. DE V O L T A I R E.

A LONDRES.

MDCCLXIV.

Dicționarul filozofic portativ, foaie de titlu, Londra, 1764

C R I T I Q U E.

Je ne prétends point parler ici de cette critique de Scyllas, qui refuse mal un mot d'un ancien auteur qu'aujourd'hui on entendait très bien. Je ne touche point à ces vraies critiques qui ont débrouillé ce qu'on peut de l'histoire & de la philosophie ancienne. J'ai en vue les critiques qui tiennent à la fièvre.

Un amateur des lettres litait un jour le Tasse avec moi ; & tomba sur cette strophe.

Chimera gli habitatge dell' ordine eterno;
Il rauco suon della tartarea tromba,
Tremar le spaziose altre caverne,
E l' aer ceco a quel rumor rimbomba.
Ne stridendo così dalle superne
Regioni del cielo il fulgor piomba ;
Ne si scossa giamai trema la terra,
Quando i vapori in sen gravida ferra.

Il lut ensuite au hazard plusieurs stances de cette force & de cette harmonie. Ah ! c'est donc là, s'écria-t-il, ce que votre Boileau appelle du cinquante ! c'est donc ainsi qu'il veut rabaisser un grand homme qui vivait cent ans avant lui, pour mieux élever un autre grand homme qui vivait seize cent ans auparavant, & qui est lui-même rendu justice au Tasse ?

Consultez-vous, lui dis-je, prenez les opéras du Quinault : nous trouvons à Pouvoir au du liere, de quel nous mettre en colère contre la critique ; l'admirable poème d'Armide se présente, nous trouvons ces mots.

SINDO.

F A N A T I S M E.

Le Fanatisme est à la superstition, ce que le transport est à la fièvre, ce que la rage est à la colère. Celui qui a des extases, des visions, qui prend des songes pour des réalités, & ses imaginations pour des prophéties, est un entouffaste ; celui qui soutient sa folie par le meurtre, est un fanatique. Barthélemi Diaz, retiré à Nuremberg, qui était fermement convaincu que le Pape est l'Antéchrist de l'Apocalypse, & qu'il a le signe de la bête, n'était qu'un entouffaste ; son frère Barthélemi Diaz qui partit de Rome pour aller assassiner secrètement son frère, & qui le tua en effet pour l'amour de Dieu, était un des plus abominables fanatiques que la superstition ait pu jamais former.

Pollucète qui va au temple dans un jour de solennité renverser & casser les statues & les ornements, est un fanatique moins horrible que Diaz, mais non moins sot. Les assassins du Duc François de Guise, de Guillaume Prince d'Orange, du Roi Henri III., & du Roi Henri IV., de tant d'autres, étaient des énergumènes malades de la même rage que Diaz.

Le plus détestable exemple de Fanatisme est celui des bourgeois de Paris qui coururent assassiner, égorger, jeter

Voltaire, după o gravură de J. G. Sturm

Dacă cele două satire, inspirate de Rousseau și Desfontaines, sînt demne să placă, publicul vă va aplauda. Sînt de părere că publicul trebuie să rămînă judecătorul nostru. Dedicăția operelor dvs, pe care îmi faceți cinstea să mi-o oferiți, n-ar adăuga nimic operelor dvs. În ce mă privește, adresez dedicații numai prietenilor mei. Așadar, domnule, dacă sînteți de acord cu mine, lăsați ca raporturile dintre noi să rămînă cele din trecut." Insoțența unui arivist literar a primit rareori o replică mai tăioasă.

Dar în afară de indivizii dubioși sau respingători care se agită în preajmă-i, Voltaire are bucuria să cunoască acum un om superior, cu care se leagă prieteneste. Este tînărul matematician și gînditor d'Alembert, care, împreună cu Diderot, începuse să publice *Enciclopedia*. Voltaire devine colaboratorul acestei mari opere, sinteză a științei timpului și instrument ideologic în lupta pe care secolul o duce împotriva superstiției și fanatismului. „Atîta timp cît va mai fi o fărîmă de viață în mine — îi scrie Voltaire lui d'Alembert —, voi rămîne în serviciul glorioșilor autori ai *Enciclopediei*. Voi considera întotdeauna ca o mare cinste să pot colabora, cu slabele-mi puteri, la cel mai frumos monument pe care și-l ridică poporul și literatura franceză." Corespondența lui Voltaire cu d'Alembert alcătuiește unul din cele mai interesante documente ale luptei purtate de iluminism împotriva forțelor reacțiunii, în special contra jesuitismului. Elanul către o formă umană și înțeleaptă a civilizației îl duce pe Voltaire către timpurile Chinei vechi, de unde evocă episodul înfățișat în drama *Orfanul din China*. Lucrările compuse în noua lui așezare, de unde porneau mereu scrisori, unele semnate elvețianul Voltaire, se înmulțesc. Un timp destul de întins este acordat sociabilității. Numeroși

vizitatori bat la ușa scriitorului. Într-o zi este Gibbon, viitorul istoric englez. Altădată este venețianul Cassanova, un aventurier cu întinse legături, devenit celebru mai târziu, prin *Memoriile* sale, în care, împreună cu povestirea multelor lui succese donjuanești, epoca de corupție a rococoului își găsisse una din oglinzile ei cele mai fidele. Convorbirea cu Cassanova nu era nicidecum plictisitoare. Voltaire pare s-o fi gustat. În tot cazul, *Memoriile* au consemnat-o și din paginile lor știm că filozoful francez a aflat, după cum nici nu se putea altfel, că oaspetele lui devenit celebru printr-o viață puțin regulată, era un apărător al credinței și al statului absolutist. În aceeași epocă achiziționează Voltaire domeniile de pe teritoriul francez, de la Tournay și Ferney, unde frumosul castel, construit în stilul Renașterii, va fi de aci înainte locuința statornică a filozofului.

XVII

Nenumărate opere noi se adună de-aci înainte sub pana lui Voltaire. Mișunarea omenească este enormă în juru-i. Spiritul lui scînteiază mereu cu neostenita-i spontaneitate. În 1755 Jean-Jacques Rousseau îi trimise a doua lui lucrare: *Despre originea inegalității printre oameni*. Este o scriere grea de gînduri noi și îndrăznețe, din fuiorul cărora s-au desprins multe din îndrumările lumii moderne. Societatea coruptă și artificială a vremii sale primește aici cîteva din loviturile care trebuiau s-o dărîme. Marele gînditor este un spirit radical, un polemist cutezător. Societății timpului său el îi zugrăvește portretul ademenitor al „bunului sălbatic“, despre a cărui superioritate morală vorbiseră adeseori călătorii

în părțile de curînd descoperite ale lumii. Voltaire răspunde cu obișnuita lui ironie: „Am primit cartea pe care ați scris-o împotriva genului uman și vă mulțumesc pentru ea. Veți face plăcere oamenilor, spunîndu-le adevărul, dar nu-i veți îndrepta. Ar fi fost imposibil ca cineva să fi pictat în culori mai puternice grozăviile societății omenești, de la care ignoranța și slăbiciunea noastră își făgăduise atîtea mîngîieri. Nimeni n-a întrebuintat mai mult spirit pentru a ne face mai stupizi. Cine citește opera dvs. este cuprins de pofta de a umbla în patru labe, dar cum au trecut mai mult de șaizeci de ani de cînd am pierdut acest obicei, simt că, din păcate, îmi este cu neputință să-l reiau, lăsîndu-l pe seama acelor care sînt mai vrednici să-l practice decît dvs. și cu mine.“ Nu se puteau închipui două structuri omenești mai deosebite decît Voltaire și Rousseau. Prietenul civilizației, autorul Omului de lume, marele burghez nu putea găsi nici o cale către sufletul solitarului, ferventul naturii, reprezentantul unei mici burghezii radicale. Raporturile lor nu s-au îmbunătățit niciodată.

Încă înainte de epoca elvețiană începe Voltaire să compună renumitele lui povestiri filozofice. Scriitorul află în aceste narațiuni una din formele cele mai potrivite pentru întruparea și propagarea ideilor lui. În însăilări de episoade mai mult sau mai puțin întinse, închipuite după modelul povestirilor picarești sau după acela al basmelor arabe din *O mie și una de nopți*, cunoscute de secolul al XVIII-lea în versiunea franceză a lui Galland, scriitorul transmitea, prin intermediul unor personaje și situații alegorice, reflecțiile sale morale. Epoca s-a amuzat mult de sprintenele pagini narrative ale lui Voltaire, pline de suculența bogată a unui tîlc ușor de deslușit. Nu ne vom ocupa de toate aceste povestiri, dar vom aminti pe cele mai renumite dintre

ele. Iată pe *Zadig sau Destinul*, unde sînt povestite în-
tîmplările unui înțelept oriental, adus să verifice cu
prețul celor mai variate nenorociri personale infideli-
tatea femeilor, stupiditatea superstițiilor, erorile jus-
țiției, absurditatea unor tradiții, întreaga țesătură de
perfidii, prejudecăți și cruzimi care făceau atît de grea
viața omenească, nu numai în Chaldeea lui Zadig, dar
și în Franța lui Voltaire. Așa, de pildă, în Babylon
oamenii se certau de o mie cinci sute de ani, neputîn-
du-se hotărî dacă se cuvine să pătrunzi în templul lui
Mithra cu piciorul stîng sau cu piciorul drept. Oare con-
troversele care întrețineau vrăjmășia dintre diferitele
secte religioase aveau un obiect mai serios? Zadig re-
zolvă disputa milenară, atunci cînd pătrunde în templul
lui Mithra sărind cu picioarele împreunate. Zadig se
rănește odată la ochiul stîng. Învățatul medic Hermes
declară că ochiul drept ar fi putut să fie salvat dacă el
ar fi fost rănit, dar că ochiul stîng este neapărat pierdut.
Zadig se vindecă, dar Hermes publică un volum gros
în care dovedește că ochiul stîng al lui Zadig n-ar tre-
bui să se vindece niciodată. O lege a lui Zoroastru
interzicea mîncarea zgripșorilor. Dar există oare zgrip-
șori? Zadig intervine în dezbatere, recomandînd să nu
fie mîncăți în nici un caz, este însă acuzat de impietate
de către arhimagul Yebor, „omul cel mai stupid și, prin
urmare, cel mai fanatic din Chaldeea.“ Toate episoadele
povestirii conțin cîte o aluzie la absurdități din propria
vreme a povestitorului.

În *Micromégas*, o povestire care împrumută fic-
țiunea narativă folosită de Swift în *Călătoriile lui Guli-
ver*, este vorba de aventurile unui locuitor al planetei
Sirius, care după ce poposește pe Saturn și se însoțește
cu un saturnian, descinde pe pămînt și observă mora-
vurile și ideile oamenilor. Cei doi uriași, cărora lucru-

rile pămîntești le apar în minime și rizibile dimensiuni, află despre sterilele dispute metafizice ale oamenilor, despre nebunia lor în războaie, despre cruzimea acelor care le provoacă. În *Naivul* (*L'Ingénu*), moravurile franceze sînt văzute prin prisma unui indigen din Canada, ajuns în Europa, unde puritatea cugetului și inimii lui îi aduc multe și felurite nenorociri. În *Prințesa din Babylon* doi amanți orientali, mereu despărțiți și care se caută mereu ca în romanul grec al lui Heliodor, vizitează pe rînd China, unde admiră religia naturală a lui Confucius, țara cimerienilor, adică Rusia lui Petru I și Catherina a II-a, unde doi suverani filozofi au transformat o „țară barbară” într-un stat civilizat, apoi Scandinavia și Polonia, cu bunele lor rînduiri provenite dintr-un absolutism luminat, Țările-de-Jos, unde toleranța găsisese un ultim refugiu, Roma și abuzurile curiei papale, Spania inchiziției: tablou al lumii, dar mai cu seamă al Europei, văzut cu ochii nepreveniți ai unor străini exotici, ca acei ai persanilor din narațiunea lui Montesquieu (*Les lettres persanes*). Pretutindeni deci, în povestirile filozofice ale lui Voltaire variațiile punctului de vedere și ale perspectivei pun în lumină situații și idei, a căror absurditate nu era percepută de spiritul vremii, tocit prin deprinderile sale. Ficțiunea extra-terestră a sălbaticului și a străinului acordă întregul lor relief detestabil absurdităților civilizației absolutiste.

Metoda satirică este alta în *Candide*, poate cea mai de seamă dintre povestirile filozofice ale lui Voltaire. De data aceasta este vorba de un tînar german, elevul filozofului Pangloss, care profesează, întocmai ca Leibniz și Pope, ideea că lumea aceasta este nu numai bună, dar cea mai bună dintre toate lumile posibile. Nenumăratele nenorociri întîmplătoare lui Candide în cursul

unei existențe zbuciumate în care nu încetează să-și caute iubita, pe Cunigunda, nu dezarmează zelul doctrinar al tânărului filozof. Comicul narațiunii provine din contrastul mereu refăcut între optimismul teoretic al lui Candide și grelele încercări la care îl supun rînduilele lumii din vremea lui. Regăsind-o, în cele din urmă, pe Cunigunda, devenită bătrînă și urîtă, eroul înțelege că trebuie să-și caute fericirea îngustîndu-și zona de atingere cu lumea. Se așază deci pe țărmurile Bosforului, într-o mică proprietate, cu singura preocupare de a munci și de a se întreține, într-un loc ferit al lumii. Candide este deci satira optimismului leibnizian, reprezentat de Pope în Anglia, unde exprima mulțumirea în mijlocul lumii a unei burghezii ajunsă la putere. Sentimentul acesta nu putea fi acel al burgheziei franceze trăind încă în epoca luptelor ei. Soluția voltairiană oferită încercărilor legate de orînduirea vremii are un caracter individual și nu ascunde bine egoismul destul de limitat care o inspiră, dar nu este mai puțin agresivă pentru opoziția organizată în sînul burgheziei franceze, împotriva metafizicii tradiționale și a falselor ei mîngîieri. Epoca a recunoscut îndată aciditatea criticii voltairiene în *Candide*. Opera este denunțată consiliului Genevei, care o condamnă și o încredințează călăului orașului, pentru a o azvîrli pe rug. Solemnitatea arderii lui *Candide* are loc, spre marea mîhnire a lui Voltaire, în martie 1759.

În Franța, atacurile împotriva filozofului sînt date acum de un oarecare Le Franc de Pompignan, personaj foarte încrezut, dar poet lipsit de orice valoare, traducător al profetului Ieremia. Într-un discurs ținut la Academia Franceză Le Franc de Pompignan, al cărui singur nume suna ca o goarnă, ia apărarea puterilor constituite împotriva criticilor dizolvante ale lui Vol-

taire. Răzbunarea filozofului a procedat ca față de ceilalți adversari ai lui, oferindu-l în holocaust rîsetelor vremii. O serie de libele în proză și versuri face ridicul pe înfumuratul avocat al absolutismului. Într-o zi filozoful compune un catren, pe care epoca și deceniile următoare n-au încetat să și-l repete :

Profetul Ieremia știți
De ce a plîns atît, precum citiți ?
Știa, săracul, că-ntr-o bună zi
Le Franc de Pomponon l-o tălmăci.

XVIII

Printre roadele literare cele mai importante ale perioadei de la Ferney se numără și scrierile istorice ale lui Voltaire. Una dintre ele, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* (*Le Siècle de Louis XIV*), a fost concepută mult înainte și a fi ajuns la prima ei formă, la Berlin, în 1751, cînd a și fost publicată în această primă versiune. Voltaire o reia însă acum, ducînd-o la forma ei definitivă în 1768. Spre deosebire de alți istorici ai vremii, Voltaire caută să grupeze toate izvoarele temei sale, parcurge toate operele vremii, memoriile, actele oficiale, scrisorile contemporanilor și își continuă ancheta sa, culegînd mărturiile supraviețuitorilor epocii. *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* este deci scris cu cele mai bune metode arhivistice ale unui istoric modern. Rupînd apoi cu explicația evenimentelor istorice prin providență, Voltaire analizează cauzele lor aparținînd planului imanent al realului, printre care un rol deosebit acordă marilor personalități de conducători, unui Pe-

ricles, August, Lorenzo de Medici sau Ludovic al XIV-lea. În fine, istoria nu mai este pentru el narațiunea războaielor pe care suveranii le-au purtat unii împotriva altora și a tratatelor cu care le-au dat un sfârșit, pentru a le relua la prima ocazie. Materia interesantă a istoriei este alcătuită, pentru Voltaire, din faptele de creație ale culturii, din operele artelor și ale științei. Scriitorul ajunge astfel la o formă nouă a istoriei, istoria culturii, pe care o ilustrează mai întâi prin *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, mare tablou al progreselor spirituale ale Franței în timpul suveranului absolutist, pentru care arată o simpatie determinată de faptul că, după părerea vremii, acest suveran își întemeiasă puterea sa pe clasa burgheză, din care se ridicaseră nu numai figurile cele mai proeminente ale culturii vremii, dar și câțiva din conducătorii cei mai eminenți ai statului.

Cealaltă mare operă a lui Voltaire, *Încercare asupra moravurilor și spiritului națiunilor* (*Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*), a fost de asemenea concepută și dusă pînă la un anumit grad al realizării ei încă înainte de epoca începută o dată cu instalarea la Ferney. Forma definitivă a operei apare în 1769. Este o istorie universală în lungul răstimp dintre Carol cel Mare și Ludovic al XIII-lea, pe care o continuă scrierea despre Ludovic al XIV-lea și aceea, compusă mai târziu, despre Ludovic al XV-lea. O istorie universală dăduse, în veacul trecut, o mare față bisericească, episcopul Bossuet, vestitul orator religios. Lucrarea lui Bossuet, *Discurs asupra istoriei universale*, începea cu facerea lumii, punea în centrul expunerii istoria poporului evreiesc și sfârșea cu Carol cel Mare, adică cu momentul în care, prin formarea unui imperiu creștin, voința esențială a providenței se realizase. Voltaire în-

cepe expunerea sa de la Carol cel Mare și-i dă un orizont mult mai întins, deoarece se ocupă și de vechile popoare ale orientului, chinezi, babilonieni, indeni, egipteni. Motorul faptelor istorice nu mai este providența, ci opiniile oamenilor, așa cum ele se schimbă din generație în generație prin transformarea moravurilor, prin influența marilor personalități creatoare de cultură, prin progresul științelor și artelor. Obiectul istoriei este deci, de data aceasta, nu numai dezvoltarea culturii, dar și aceea a moravurilor și spiritului public. Voltaire consideră lungul trecut al omenirii fără nici o iluzie. Pretutindeni narațiunea lui pune în lumină multele și variatele nenorociri care au bîntuit neamul omenesc din pricina fanatismului religios, a trufiei stăpînilor și a războaielor, produse, de altfel, de fanatism și de trufie. Din cînd în cînd istoria arată și cîte un punct luminos: sînt momentele în care se aude glasul marilor personalități morale binefăcătoare sau acele ilustrate prin operele de seamă ale științei și artei. În aceste ocazii se suspendă pentru o clipă străvechea și necurmata absurditate și cruzime a istoriei. *Încercarea asupra moravurilor* își propunea să facă evidente aceste adevăruri, să abată omenirea de pe vechile și funestele ei drumuri și s-o îndrumeze către țintele recunoscute de rațiunea eliberată de superstiții și prejudecăți. Avem deci de-a face cu o operă propagandistică a iluminismului, una din cele mai importante, alături de *Enciclopedie*. Pentru redactarea ei, Voltaire s-a folosit de alte multe lucrări ale istoriografiei anterioare și de nenumăratele izvoare pe care epoca i le punea la dispoziție.

Înțelegînd materia explozivă din care era făcută cartea lui Voltaire, cercurile reacționare ale vremii s-au alarmat. Jesuitul Nonnotte îi consacră două groase volume care, sub titlul *Erorile domnului de Voltaire*

(*Erreurs de Monsieur de Voltaire*), trebuiau să probeze carențele informației istorice ale acestuia, mai ales pe acele atingătoare la biserică și monarhie. Voltaire n-a rămas dator cu răspunsul său. Într-o scriere foarte întinsă, publicată sub numele lui Damilaville și sub titlul *Lămuriri istorice cu prilejul unui libel calomnios contra „Încercării asupra moravurilor”* (*Eclaircissements historiques, à l'occasion d'un libelle calomnieux contre „l'Essai sur les mœurs”*), autorul a reluat, pentru a le lichida, toate punctele relevate de critica lui Nonnotte, îngăduindu-ne a strecura o privire în enormul material al surselor sale.

XIX

După 1760 instalat la Ferney, proprietar al moșiei Tournay, mereu productiv pe terenul literar, vizitat de nenumărați oaspeți și într-o activitate epistolară cu puține analogii în epocă, Voltaire manifestă o nouă latură a caracterului său, dovedindu-se om generos, dar mai cu seamă cetățean gata să dea urmări practice ideilor și luptelor lui filozofice. Casa lui devine ospitalieră pentru mulți oameni încercați de soartă. Când poetul Le Brun îi semnalează cazul unei descendente, pe linie colaterală, a marelui Pierre Corneille, o tânără care trăia în sărăcie, ca fiica unui factor poștal, Voltaire declară că o va primi în casa lui și se va îngriji de educația ei. Marie Corneille vine la Ferney și este tratată ca un membru al familiei. Pentru a-i constitui o zestre, Voltaire propune Academiei să îngrijească o ediție a operelor lui Corneille, și să o însoțească cu un comentariu. Astfel ia naștere vestitul comentariu voltairian

al textului lui Corneille, operă de glosare estetică și filologică, în spiritul criticii literare a vremii, care a nemulțumit pe unii din admiratorii fără rezerve ai marelui poet tragic. Noua ediție găsește numeroși subscriitori în Franța și străinătate. Zestrea Mariei Corneille era constituită.

Țăranii din Moens refuzau să plătească zeciuiala preotului din localitate, care avea un vechi drept de prebendă asupra lor. Parlamentul din Dijon pronunțase o sentință de condamnare și câțiva țărani fuseseră azvârliți în închisoare. Voltaire intervine și obține eliberarea țăranilor, plătind cele 2 100 de livre reclamate cu strașnicie de preot. Mult mai importante prin obiectul lor, prin tendințele cu care se legau și prin ecoul lor public, au fost celelalte cauze judiciare în care intervine Voltaire în epoca de după 1760. Simpla narațiune a acestor cauze și a rolului lui Voltaire în legătură cu ele, apoi analiza operelor și a memoriilor redactate în aceleași împrejurări, ar putea umple un întreg volum. Noi trebuie să ne mulțumim cu amintirea pe scurt a obiectului acelor cauze celebre și a rezultatelor obținute de zelul cetățenesc și de acea statornicie în luptă, în care se cuvine să admirăm deopotrivă tăria de caracter a luptătorului și consecvența filozofului.

În 1761 vine de la Toulouse vestea arestării hughenotului Jean Calas, un negustor acuzat că și-ar fi ucis fiul, pentru că acesta își manifestase intenția de a trece la catolicism. În realitate, Marc-Antoine Calas își luase singur viața. Voltaire bănuiește de la început înscenarea și nu ostenește să lupte pentru bătrînul Calas, fără să poată împiedica condamnarea și arderea lui pe rug, dar obținînd, mai târziu și după multe lupte, care i-au aliat întreaga opinie publică a Europei iluminate, reabilitarea memoriei lui Calas. Pînă cînd sentința

de reabilitare să fie pronunțată, Voltaire tipărește în 1763, păstrînd anonimatul, scrierea *Traité sur la tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas* (*Tratat asupra toleranței cu prilejul morții lui Jean Calas*). Evi-tînd să aducă în discuție chestiunea autorizării din nou a cultului protestant în Franța, Voltaire o sugerează rostindu-se împotriva oricărei forme a intoleranței și opunînd țării și vremii sale exemplul Chinei sau al anti-chității, unde intoleranța religioasă n-ar fi fost cunos-cută. Martirologul creștin fusese totuși un capitol al is-toriei politice a Romei... Scrierea se termină cu o rugă-ciune : „Fie ca oamenii să-și aducă aminte că sînt frați, îngrozească-se de tirania exercitată asupra sufletelor, așa cum urăsc tîlhăria care răpește cu silnicie rodul muncii și al meșteșugului pașnic ! Dacă flagelele războ-iului nu pot fi ocolite, cel puțin să nu ne urîm unii pe alții și să nu ne sfîșiem cît timp ne aflăm în sînul pă-cii. Să folosim clipa existenței noastre pentru a bine-cuvînta, în mii de limbi felurite, din Siam pînă în Ca-lifornia, bunătatea care ne-a dăruit această clipă.”

După cîtiva ani, un alt protestant din sudul Franței, Pierre-Paul Sirven, este urmărit pentru o acu-zație asemănătoare cu a lui Calas. Fata Elisabeta Sir-ven, o debilă mentală, dispare într-o bună zi de acasă. Episcopul din Castres înștiințează pe părinți că Elisa-beta și-a exprimat dorința să îmbrățișeze religia ca-tolică. Sirven nu se opune acestui proiect, dar după cîtva timp Elisabeta se înapoiază la locuința părinților într-o stare vrednică de plîns : mintea ei părea cu totul rătăcită. Forurile bisericii continuă totuși să urmărească convertirea Elisabetei. În cele din urmă, nenorocita fată se sinucide, aruncîndu-se într-o fîntînă. Pierre-Paul Sirven este acuzat că și-a ucis fiica. Temîndu-se de soarta lui Jean Calas, familia Sirven se refugiază și,

după multe peripeții, află adăpost la Voltaire. Acesta izbutește, pînă la urmă, să smulgă pe victime din ghearele instanțelor feroce. După ce fusese executat în efigie, Sirven este reabilitat în 1771.

Un tînăr de 19 ani, aproape un copil, cavalerul La Barre, este arestat, în 1765, în urma acuzației de a fi mutilat un crucifix la Abbeville. Unul dintre coacuzai, d'Etallonnade, reușește să fugă, dar celălalt coacuzat, Moisel, pentru a se salva, își învinovățește prietenul, prezentîndu-l ca pe un ateu și un admirator al lui Voltaire. La Barre este judecat, condamnat, decapitat și ars pe rug la Arras. *Dicționarul filozofic* al lui Voltaire este azvîrlit de asemenea în flăcările care mistuiau corpul noii victime a fanatismului. Atitudinea curajoasă a lui La Barre și atrocitatea sentinței care-l lovea zguduie opinia timpului. Voltaire dă o nouă luptă și izbutește, din nefericire prea tîrziu, să dovedească inocența tînărului și să obțină reabilitarea memoriei lui. Trebuie citite memoriile și scrisorile lui Voltaire în legătură cu această afacere; ele exprimă revolta cea mai îndurerată. Într-un rînd se gîndește să părăsească teritoriul Franței unde astfel de grozăvii erau posibile, și să fundeze o colonie de filozofi la Clèves, în Prusia renană, într-un teritoriu pe care Frederic al II-lea declară că-l pune cu bucurie la dispoziția filozofilor. Voltaire caută să cîștige pentru acest proiect pe d'Alembert, Diderot, d'Holbach și Damilaville, dar proiectul nu reușește.

Un vînzător într-o băcănie, Jean-Baptiste Josserand, primind din partea unui datornic al său un stoc de cărți, îl vinde colportorului Jean Lecuyer și soției sale, Marie Suisse. Autoritățile descoperă printre aceste cărți o povestire recentă a lui Voltaire, *L'homme aux quarante écus* (*Omul cu patruzeci de scuzi*). Cartea

conținea, în forma narativă, o critică a sistemului de impunere în Franța și propunea reforme fiscale. Parlamentul din Paris o condamnase la ardere. Găsită printre cărțile colportorului, ea îi aduce lui Josserand, Lecuyer și Marie Suisse pedeapsa stîlpului infamiei, apoi celor doi dinții, în afară de însemnarea cu fierul roșu, condamnarea la galere pe timp de nouă și cinci ani. Marie Suisse este pedepsită cu închisoarea pe cinci ani. Josserand n-ajunge însă să execute toate sentințele pronunțate împotriva lui, căci moare de mîhnire după ce este scos de la stîlpul infamiei. Parlamentul mai dă și un ordin de arestare a lui Voltaire, ca „autor al unei cărți nerușinate, contrarii bunelor moravuri“, un ordin rămas de altfel neexecutat. Seria acestor sentințe, pe cît de crude pe atît de absurde, îl face pe Voltaire să scruteze lungul trecut de crime și denegări de justiție ale instanței juridice pariziene. Astfel ia naștere scrierea *Histoire du Parlement de Paris* (*Istoria Parlamentului din Paris*), apărută în 1769 sub pseudonimul Abatele Bigore. În curînd, Voltaire avea ocazia să sporească actul de acuzație îndreptat contra Parlamentului din Paris.

Într-o zi se găsește pe o șosea, în Lorena, în apropiere de localitatea Bleurville, corpul unui om ucis. Este bănuț de asasinat țaranul Martin. Instanțele locale îl condamnă să fie căsnit pe roată fără nici o dovadă serioasă. Parlamentul din Paris confirmă sentința instanței Lorenei. Martin moare pe roată. Dar, curînd după aceste evenimente, un criminal mărturisește în ajunul executării sale, că el este autorul asasinatului din apropiere de Bleurville. Felul de a judeca al Parlamentului din Paris înmulțise acuzațiile împotriva lui și, în curînd, această instanță este dizolvată, iar membrilor ei li se dau domiciliu forțate în diferite puncte ale țării.

Voltaire nu încetase în vremea aceasta să mediteze asupra teribilei strîmbătăți a sistemului penal al Franței. Apăruse, în Italia, cartea lui Beccaria, *Despre delictе și pedepse*, inspirată de filozofia lui Voltaire. Morellet dăduse o traducere franceză a acestei lucrări, care se ridicase împotriva absurdității unora dintre delictеle definite de dreptul penal al vremii, ca de pildă delictul de erezie, profanare sau vrăjitorie, și combătuse procedurile de anchetă, care legalizau tortura. Voltaire consacră un comentariu, îmbogățit cu multe fapte noi, tratatului lui Beccaria și dă o importantă contribuție științei penale în Franța.

În 1770, o tînără pereche din Saint-Omer, soțul și soția Montbailli, sînt arestați sub învinuirea de a fi ucis pe mama soțului, o bătrînă alcoolică, lovită de congestie cerebrală în timpul somnului. Soțul este supus torturii; i se taie mîna dreaptă. „Această mînă n-a ucis o mamă“, strigă Montbailli. Acuzatul este întins pe roată și sfărîmat, dar nenorocitul nu poate mărturisi nimic. În cele din urmă este ars pe rug. Venea acum rîndul soției Montbailli; execuția este amînată pentru că femeia era însărcinată. Voltaire intervine, dovedește inocența acesteia și o salvează. În scrierea *La Méprise d'Arras* (*Eroarea de la Arras*), filozoful revine asupra tuturor erorilor judiciare comise în Franța în ultima epocă și arată că aceea săvîrșită în cazul Montbailli nu fusese posibilă decît pentru că acuzații aparțineau poporului mărunt.

O campanie de o neobișnuită întindere, manifestată printr-o serie numeroasă de scrieri, desfășoară Voltaire în favoarea iobagilor de pe Mont-Jura. Călugării benedictini și moștenitorii lor, canonicii din Saint-Claude, se socoteau stăpîinii feudali ai tuturor satelor din regiune. Micii proprietari ai locului nu puteau dis-

pune de avere a lor în favoarea propriilor copii, dacă aceștia nu locuiseră totdeauna împreună cu părinții lor. Cum dovada acestei situații nu putea fi totdeauna făcută, bunurile iobagilor din Mont-Jura treceau treptat în stăpânirea capitulului ordinului benedictin. Spoliația se întindea și asupra acelor persoane care, locuind cel puțin un an și o zi pe domeniile feudale ale călugărilor, erau declarate iobagi și, în caz de moarte, bunurile lor erau urmărite, chiar dacă între timp își schimbaseră locul așezării. Pretențiile călugărilor se întindeau nu numai asupra bunurilor zise de „mîină moartă” ale vechilor locuitori ai regiunii, dar și asupra acelor care aparțineau femeii sau bărbatului căsătorit cu un iobag sau cu o iobagă. Asprimea cu care acești nenorociți erau urmăriți de stăpînii lor feudali era atît de teribilă, încît un medic, cerînd odată plata onorariului ce-i revenea pentru îngrijirea unor iobagi, primi acest răspuns din partea unui reprezentant al capitulului : „În loc de a vă plăti, capitulul ordinului ar trebui să vă pedepsească, deoarece, vindecînd în cursul anului trecut doi iobagi, ați păgubit pe stăpînii mei cu cei 1.000 de taleri pe care moartea acestor iobagi le-ar fi adus”. În memoriile sale, Voltaire demonstrează absurditatea iobăgiei și cere suprimarea ei. În cazul concret al iobagilor de pe Mont-Jura, el arată că drepturile călugărilor se sprijineau pe documente false. Regele Ludovic al XV-lea, apoi urmașul lui, cărora li se adresează supliciile lui Voltaire, rămîn surzi la suferințele iobagilor din Jura.

Mare răsunet a avut în epocă și intervenția lui Voltaire în cazul generalului Lally-Tollendal. Acesta, devenit guvernator al Indiei, după ce se distinsese în multe acțiuni militare, este nevoit la un moment dat să capituleze și să cedeze englezilor orașul Pondichéry. Inamicii îl acuză pe general de trădare. Lally se îna-

Dejunul de la Ferney, după o gravură de Née și Masquelier

Voltaire văzut de J. Huber

Încununarea lui Voltaire, gravură de J. P. Dupin
după titlul unei lucrări de mode

poiază de bună voie în Franța pentru a se disculpa, dar este condamnat la moarte și executat în 1776. Grație zelului neobosit al lui Voltaire care consacraseră cazului Lally, în 1773, scrierea *Fragments historiques sur l'Inde et sur le général Lally* (Fragmente istorice asupra Indiei și asupra generalului Lally) procesul acestei alte victime a justiției vremii este reluat și amintirea ei este reabilitată.

Lunga-i experiență în afacerile penale o concentrează Voltaire în scrierea *Prix de la Justice et de l'humanité* (Premiul justiției și al umanității), 1777, prilejuită de un concurs instituit la Berna în vederea unui proiect de legislație criminală. Voltaire mărește premiul concursului prin contribuția sa. Publică apoi, sub titlul de mai sus, un studiu care întrunește toate ideile sale în domeniul dreptului penal. Scopul acestei științe este în primul rând, ni se spune, a preveni delictele, înainte de a le pedepsi. Nu este oare evident că hoția este determinată de sărăcie și că bogații, autorii legilor, ar trebui să găsească mijlocul de a îndepărta lipsa înainte de a o da pe mîna călăilor? Crima trebuie neapărat pedepsită. Dar pedeapsa cu moartea sporește numărul criminalilor prin acel al judecătorilor care-i trimit la moarte. Folosirea criminalilor în lucrările de utilitate publică ar fi mai conformă cu rațiunea. Crima prin duel nu i se pare mai puțin abominabilă. Suicidul n-ar trebui pedepsit prin confiscarea averii sinucigașului, după cum statua o veche legislație, deoarece moștenitorii acestuia n-au nici o vină. Mamele infanticide comit o faptă groaznică. Dar, pentru a o preveni, statul ar trebui să creeze spitale speciale și să dea asistență femeilor care s-ar prezenta pentru a naște în taină. Este absurdă sancționarea delictului de erezie sau de vrăjitorie. Urmărirea autorilor pentru ideile lor ar trebui

să dispară pentru totdeauna. Unele legislații în vigoare pedepseau bigamia și adulterul cu moartea : o astfel de pedeapsă este cu totul disproporționată față de vina pe care o sancționează. De altfel bigamia, pedepsită în Europa, este autorizată în Persia și Turcia. Adulterul nu este pedepsit decât atunci când îl comit femeile, fiindcă legile au fost făcute de bărbați. Trebuie să se renunțe la dispoziția dreptului comun, care consideră legătura unei femei divorțate ca un adulter, pentru motivul că legătura căsătoriei fiind rezultatul săvârșirii unei taine, nimeni și nimic n-ar putea-o dezlega. Era o rușine a vremii faptul că, în unele țări, căsătoria dintre persoane aparținând unor culte deosebite era încă interzisă. Ar trebui să li se recunoască organelor executive dreptul de a nu se supune ordinelor injuste ale unei puteri legitime.

Aceste organe sînt tot atît de criminale ca și judecătorii care le pun în mișcare atunci cînd execută o sentință, pe care tribunalul conștiinței o declară injustă și barbară. În ce privește procedura administrației probelor, Voltaire observă că flagrantul delict, care trece drept o dovadă irecuzabilă, trebuie examinat în raport cu situația și momentul săvârșirii lui. Un individ surprins pe cînd asasinează pe altul, apare altfel judecătorului dacă acesta poate stabili că ucisul se pregătea să ia viața ucigașului. Proba cu martori trebuie considerată cu toată prudența. Exaltarea spiritului de facțiune sau al celui religios, imbecilitatea, rudenia, domesticitatea, infamia alterează valoarea mărturiilor. Trebuie să se renunțe la procedurile secrete. Nu poate fi pedepsit martorul care se dezice după interogarea lui secretă. Este preferabilă în toate cazurile procedura publică în fața unor jurați. Se cuvine să i se recunoască oricărui acuzat dreptul de a fi asistat de un avocat. Toate pro-

cedurile torturii, așa-zisa cheștiune pregătitoare, provizorie, ordinară, extraordinară etc., trebuiesc desființate. Dispozițiile codurilor de procedură penală nu se cade a fi concepute de călăi. Penitenciarele n-ar mai trebui să fie locurile de groază ale vremii. Încarcerarea legală nu poate fi o pedeapsă prin ea însăși. Un prizonier al justiției nu este întotdeauna un vinovat și nu poate fi tratat întotdeauna ca atare. Chiar pentru persoanele împotriva cărora s-a pronunțat o sentință definitivă, trebuie să se stabilească o proporție între gravitatea delictului și a pedepsei.

Gînditorul care afirma toate aceste principii și formula criticile îndreptățite de multele și feluritele abuzuri și cruzimi ale vremii, era bătrîn de optzeci și trei de ani. Slăbiciunea fizică a corpului aproape topit contrasta cu vioiciunea nealterată a spiritului. Vitalitatea acestei fărîme de materie, în care curajul moral și aptitudinea ironică sculptase o mască animată de un permanent surîs, era uimitoare. Trăia scriind de obicei fără să părăsească patul și se susținea printr-o mare consumație de cafea. Vestea oricărei nedreptăți întîmplate în vreun punct oarecare al Franței sau al lumii chema îndată intervenția lui. Examina faptul, căuta să pătrundă felul abuzului săvîrșit, cerceta legislația, doctrina și istoria, și grupa toate cazurile în care trecutul procedase cu aceeași ferocitate, dar și acelea în care arăta-se mai multă clemență. Demonstrația lui era constringătoare. Rațiunea și omenia trăgeau concluziile. A fost unul din cei mai mari avocați ai tuturor vremurilor.

XX

Ultimii ani de viață ai lui Voltaire nu sînt deci mai puțin încărcăți de opere și lupte ca acei ai tinereții

și maturității. Unele lucrări, încheiate în curs de mulți ani, ajung abia acum la forma lor definitivă și completă. Acesta este, de pildă, cazul *Dicționarului filozofic*, opera care sintetizează toate direcțiile gândirii filozofului și ne îngăduie să o studiem într-o singură carte. Conceput încă din epoca de la Potsdam, *Dicționarul filozofic* s-a completat în curs de aproape două decenii. În 1765 apare într-o primă ediție, pe care o întregesc apoi, până în 1771, articolele destinate *Enciclopediei*. Probleme de filozofie și teologie, de istorie, de drept canonic și profan, de morală și politică, de estetică, de fizică și antropologie, figuri ale istoriei și ale legendei, filozofi și întemeietori de religii, întregul cerc foarte vast al preocupărilor lui Voltaire și al tendințelor care au inspirat acțiunea lui, poate fi studiat în *Dicționarul filozofic*. Dacă toate celelalte opere filozofice ale lui Voltaire ar dispărea și ar rămâne numai aceasta, gândirea lui ar putea fi studiată mai departe în toate bogățiile ei ramificații. Dar, ca și celelalte opere voltairiene, *Dicționarul filozofic* a cunoscut aceeași soartă a prigonirii. Parlamentul din Paris îl condamnă la ardere, printr-un decret al său din 1765. Sentința se repetă la Roma în același an. Am văzut că, tot atunci, rugul care mistuia corpul lui La Barre devora și paginile renumitei cărți, unul din monumentele cele mai de seamă ale iluminismului.

În timp ce patria rezerva această soartă operelor lui Voltaire, filozofului îi soseau din străinătate multe mărturii ale admirației și recunoștinței. Una din cele mai prețioase îi vine din partea Catherinei a II-a. Întocmai ca Frederic al II-lea, cu mulți ani înainte, împărăteasa Rusiei este o zelatoare a filozofului, îi cunoaște toate operele și se declară discipola lui. Prietenia lor este mijlocită de secretarul împărătesei, de generalul

Pictet, un fost oaspete al castelului de la Ferney. În cîrînd începe schimbul de scrisori dintre împărăteasă și filozof. Catherina nu are o altă aspirație mai puternică decît aceea de a obține stima și aprobarea lui Voltaire. Ajunsă pe tron, după uciderea degeneratului ei soț, Petru al III-lea, printr-o revoluție de palat a cărei pregătire o ignorase, Catherina simțea, desigur, nevoia simpatiei unei personalități ca a filozofului, al cărui cuvînt atîrna greu în opinia vremii. Acesta este cucerit treptat de valoarea suveranei, în toate privințele vrednică urmașă a lui Petru I. Printre multele ei acțiuni civilizatoare în interiorul țării, și, în cele din urmă, prin noul sistem legislativ cu care dorea s-o înzestreze, Catherina se manifesta ca unul din cele mai luminate capete încoronate ale secolului. Voltaire îi aduce omagiul său neostenit. În timpul războiului cu Turcia nu încetează să-i arate participarea lui. Trupele ruse luptau în Moreea și descendenții vechilor greci erau pe cale să-și redobîndească libertățile. Catherina îl ține la curent pe marele ei prieten cu operațiile militare și cu succesele trupelor. Filozoful exultă. Cînd ia ființă un institut de educație pentru fiicele de nobili, după modelul celui francez de la Saint-Cyr, i se cere lui Voltaire o piesă de inspirație înaltă, lipsită de tradiționalul și stînjenitorul conflict de dragoste al producției curente, pentru a fi reprezentată pe scena școlii. Poetul compune *Legile lui Minos* (*Les lois de Minos*), dramatizare a unui episod din istoria legendară a Cretei minoene, concepută sub impresiunea luptelor duse împotriva instanței barbare a Parlamentelor: Regele Teucer salvează pe frumoasa fecioară Asteria din mîinile arhonților care, conformîndu-se unui vechi rit al lui Minos, se pregăteau s-o jertfească. Umanitatea triumfă încă o dată asupra superstițiilor barbare. Pensionarele Catherinei, care nu

de mult jucaseră *Alzira*, puteau să-și însușească acum alte maxime ale filozofiei. Într-un rînd se formează proiectul unei călătorii a filozofului în Rusia, pe urmele lui Diderot, oaspetele împărătesei în 1765. Starea sănătății „bătrînului bolnav din Ferney“, cum este iscălită una din scrisorile din acest timp, nu îngăduie realizarea proiectului. Cînd Voltaire moare, împărăteasa îi scrie corespondentului ei din Paris, lui Melchior Grimm : „A fost învățătorul meu. Operele lui mi-au format spiritul“. Grimm primește însărcinarea de a trata cu doamna Denis, moștenitoarea scriitorului, cumpărarea bibliotecii acestuia. Pretențioasa colecție de cărți este achiziționată pentru o sumă destul de însemnată (135.398 livre) și, împreună cu statuia modelată de Houdon, ia drumul Petersburgului, unde Wagnières o instalează la Ermitage, în 1779. Volumele care compun biblioteca lui Voltaire, încărcate de note marginale, alcătuiesc un izvor de primul ordin pentru cunoașterea reacțiilor intelectuale ale fostului lor cititor și adnotator. Marele oraș care le păstrează într-una din bibliotecile lui publice a devenit un important centru al studiilor voltairiene.

XXI

În afară de activitatea sa literară și cetățenească, Voltaire dă o mare parte a timpului său îngrijirii domeniului de la Ferney. Supraveghează de aproape muncile cîmpului și ale fermei, și, uneori, apucă, el însuși, coarnele plugului. Este foarte ocupat cu plantarea pomilor fructiferi, cu stupii lui de albine. Crește viermi de mătase și înființează o manufactură de borangic. Într-o scrisoare din 7 iunie 1776, adresată lui Dupont de Nemours, filozoful evocă cu satisfacție rînduielile

unei proprietăți îmbelșugate : „Nu e nimic mai frumos, după gustul meu, ca o vastă gospodărie rustică, din care să intre și să iasă, prin patru mari porți, care încărcate cu toate roadele pământului. Stâlpii de stejar care susțin toată schelăria sînt așezați la distanțe egale, pe postamente de stîncă. Mari grajduri domnesc la dreapta și la stînga. Cincizeci de vaci ținute curat stau deoparte, împreună cu juncanele lor ; de cealaltă parte stau caii și boii. Nutrețurile le cad în iesle din înălțimea podurilor imense ale grajdurilor. Treierişul se face la mijloc. Fiecare din vitele astfel rînduite simte că fînul și ovăzul îngrămădit în șure le aparțin de drept. La miazăzi de aceste frumoase monumente ale agriculturii se află curtea păsărilor și tîrla ; la miazănoapte stau teascurile, cămara de merinde și de fructe ; la răsărit se văd locuințele vechilului și ale celor treizeci de slugi ; la apus se întind pășunile îngrășate de toate acele vite, tovarășe ale muncii omului. Pomii livezilor, încărcăți cu fructe, cu sîmbure sau cu semințe, alcătuiesc o altă bogăție. Patru sau cinci sute de stupi au fost așezați în preajma unei gîrle care udă această livadă. Albinele dau o bogată recoltă de miere și de ceară, fără ca proprietarul lor să se sinchisească de toate poveștile debitate pe seama acestui harnic popor și fără să caute cu zădărnicie dacă nația asta trăiește sau nu sub ocîrmuirea unei regine, căreia supușii ei îi fac între 60 și 80 de mii de copii. Aleile de duzi se întind pînă le pierzi din ochi ; frunzele lor hrănesc acei viermi prețioși care nu sînt mai puțin utili ca albinele. O parte din această vastă încintă este închisă prin dese metereze de păducei, frumos tăiate și care bucură ochiul și mirosul. Ziduri înalte păzesc curtea și curțile de păsări.“ Este o descriere a proprietății de la Ferney din care respiră fericirea prosperității prin muncă, întocmai ca în descrie-

rea scenelor rustice de pe scutul lui Achille în *Iliada* lui Homer.

„Patriarhul de la Ferney“ vrea să fie de folos tuturor oamenilor din preajma sa. Pentru a crea acestora o nouă sferă de activitate, înființează o fabrică de ceasornice. Calitatea produselor sale este excelentă; Catherina a II-a devine clienta lui: lăzi de ceasornice pornesc spre Petersburg. Veghează cu ochi atent asupra intereselor celor ce-i stau aproape. Într-un rînd intervine pentru a obține ușurarea sarcinilor fiscale ale locuitorilor din Gex, care-l aclamă. Ridică un templu împodobit cu o inscripție în care numele lui apare, nu fără o anumită hipertrofie a conștiinței de sine, pe același plan cu al creatorului: *Deo erexit Voltaire* (Voltaire a ridicat acest templu lui Dumnezeu). Slujește acolo un preot bătrîn, fostul jesuit, părintele Adam, salvat la Ferney din furtunile vieții. Adăpostește familia nobililor sărăciți Varicourt, printre ai cărei membri, tînăra și încîntătoarea fată Renée-Philiberte de Varicourt era destinată să devină călugăriță. Voltaire se opune acestui proiect, adoptă pe aceea pe care o numea „frumoasa și buna“ (*la belle et la bonne*) și o căsătorește apoi, ca pe Marie Corneille cu cîțiva ani mai înainte.

O dorință puternică stăpînea sufletul bătrînului: ar fi vrut să revadă Parisul, pe care-l părăsise cu 28 de ani înainte, marea capitală unde purtase luptele tinereții sale și de unde îi veneau mereu dovezile admirației și recunoașterii, ca un semn că ceva se schimbase în ideile oamenilor.

Scrisese tragedia *Irène*, un episod fictiv din istoria Bizanțului. Comedia Franceză se hotărăște să reprezinte noua piesă a lui Voltaire, după ce La Harpe o retrăsese pe a sa, pentru a ceda locul marelui său

înaintaș. Doamna Necker, soția ministrului de finanțe al lui Ludovic al XVI-lea, organizase o subscripție publică în vederea ridicării unui monument al filozofului și poetului. Se hotărăște, în fine, să plece la Paris unde sosește în februarie 1778, și asistă, la sfârșitul lui martie, la reprezentația noii sale tragedii. Actorii Comediei Franceze îi încunună bustul pe scenă și publicul îl ovaționează. Când este recunoscut pe stradă, este aclamat și unii trecători vin să-i sărute mîinile. Adeseori este întâmpinat cu strigătul: „Iată pe apărătorul lui Calas.“ „Loja francmasonică a celor nouă surori“ îl primește într-o ședință festivă, la care asistă Franklin și în care este introdus ca ucenic. Este vizitat de numeroase personalități ale vremii, de compozitorul Gluck, de pictorul Greuze, de Diderot și de alți mulți scriitori, La Harpe, Lebrun, Marmontel, Delisle, Parny. Vizitează el însuși pe unele persoane, printre care pe fosta lui iubită Suzanne Livry, devenită marchiză de Houvernay. Agitația produsă de prezența la Paris a lui Voltaire, a cărui casă era zilnic asediată de un mare număr de oameni, dornici să-l vadă sau cel puțin să-l zărească, alarmează autoritatea. Ludovic al XVI-lea întreabă pe șeful poliției dacă nu există vreun ordin de expulzare a filozofului, rămas încă în vigoare. Nu se găsea un astfel de ordin și filozoful nu este tulburat.

După vechea lui deprindere, nu conținește să lucreze nici în vremea aceasta. Își asumă sarcina redactării literii A din *Dicționarul Academiei*. Lucrează la tragedia *Agathocle*. Starea sănătății lui Voltaire se înrăutățește. Este chemat de la Geneva medicul său, doctorul Tronchin. Un abate jesuit, părintele Gauthier, socotește că a sosit momentul ca filozoful să se îngrijească de soarta sufletului său. Acesta îl primește pe preot și se spovedește, dar nu consimte la nici o retrac-

tare formală a concepțiilor sale. Deistul rezumă tendințele lui, încredințând lui Wagnière o notă cu acest cuprins: „Mor cu credință în Dumnezeu și cu iubire pentru prietenii mei. Nu-mi urăsc dușmanii, dar urăsc superstiția.“ Moare la 30 mai, în urma unui cancer al prostatei, după diagnosticul doctorului Tronchin.

Biserica n-a judecat satisfăcătoare atitudinea religioasă a lui Voltaire înaintea morții. Interzice deci înmormântarea lui în formele cultului, într-unul din cimitirele din Paris. Nepotul scriitorului, abatele Mignot, îi transportă corpul în Champagne, la mănăstirea din Scellières. Dar rămășițele pămîntești ale lui Voltaire nu vor rămîne multă vreme acolo. Marea revoluție burgheză în Franța, pe care el a pregătit-o prin toate loviturile date absolutismului și care recunoștea în el un înaintaș, îi va aduce osemintele la Paris, în iulie 1791, și le va așeza în Pantheon.

Cortegiul a străbătut orașul. Pe locul unde stătuse altădată Bastilia, se ridicase o stîncă pe care era săpată inscripția: „Primește, Voltaire, în acest loc unde te-a înlănțuit despotismul, onorurile pe care ți le aduce Patria“. Pe unul din steagurile cortegiului erau imprimate versurile: „Exterminați, o, zei, de pe acest pămînt / Pe acei ce varsă cu plăcere sîngele oamenilor!“ Pe sarcofag erau săpate alte inscripții. Una din ele spunea: „A răzbunat pe Calas, La Barre, Sirven și Montbailli. Ca poet, filozof și istoric a dat spiritului omenesc un puternic impuls înainte. Ne-a pregătit să devenim liberi.“ Pe celelalte laturi ale sarcofagului se puteau citi versuri extrase din opera marelui dispărut: „Dacă omul a fost creat liber, trebuie să știe să se guverneze“. Apoi: „Dacă omul are tirani, trebuie să-i detroneze“. Revoluția burgheză recunoștea deci în Voltaire un înaintaș și-l cinstea după cuviință. Dar în mai

1814 se răspîndește știrea că o bandă de tineri contra-revoluționari, condusă de un oarecare Puymarin, a furat din Pantheon rămășițele pămîntești ale lui Voltaire și le-a îngropat undeva, la marginea orașului. Abia în 1897 guvernul francez s-a gîndit că e timpul să dea explicații în această chestiune, declarînd că din raportul unei comisii oficiale rezultă că osemintele lui Voltaire se găsesc la locul lor. Actul de profanare al lui Puymarin ar fi dovedit însă ceea ce se știa și mai înainte, și anume că loviturile lui Voltaire fuseseră bine aplicate și că ele mai erau destul de viu simțite.

XXII

Am povestit viața lui Voltaire după mulți alții, și am legat de fiecare etapă a existenței sale analiza sumară a operelor lui mai însemnate. Este timpul să adunăm toate rezultatele într-un fascicol, adică să privim viața și opera lui Voltaire ca o totalitate și să vedem ce au fost ele pentru vremea lor și pentru vremea noastră.

Am spus că Voltaire este unul din reprezentanții cei mai de seamă ai iluminismului francez. Cine vorbește astăzi despre „iluminism“ sau despre „secolul luminilor“, cum numesc francezii această epocă literară și filozofică, și-o reprezintă drept un răstimp în care marea dezvoltare a rațiunii produsese toate consecințele ei morale, drept o epocă de triumf al adevărului și binelui. În realitate epoca era încă dominată de vechile prejudecăți, instituții și moravuri. Mai existau iobagi, procese de erezie și sacrilegiu, se mai aprindeau ruguri, călăii executau oameni și ardeau cărți, se aplica tortura și erau oameni condamnați la galere, funcționau instanțe

care judecau după norme de drept statuate cu secole în urmă. Ceea ce se schimbaseră era numai faptul că se iviseră oameni care nu mai voiau să se supună acestor rînduiri, și care îndrăzneau să declare refuzul lor. Fiindcă Voltaire a făcut parte dintre aceștia, viața sa a fost o luptă neîntreruptă. Cine parcurge biografia lui, află că aproape n-a fost operă a sa care să nu fi fost condamnată, interzisă, confiscată și azvîrlită în flăcări. În timp ce autoritatea de stat proceda în felul acesta și fiindcă nici o lege nu proteja proprietatea literară, editorii-pirați tipăreau operele urmărite cu abuz, falsificîndu-le. Hoții de manuscrise mișunau în jurul lui Voltaire. Apăreau mereu fragmentele unor opere nedesăvîrșite, scrisori particulare de ale scriitorului, improvizații pe care el nu le destinase publicului. Soarta operelor lui Voltaire a fost, cît timp autorul a trăit, una din cele mai complexe și mai agitate pe care le-a cunoscut istoria universală a literaturii.

Tot atît de agitată a fost viața scriitorului. A îndurat închisoarea, surghiunul și rătăcirea. Într-o lungă epocă nu s-a simțit niciodată în siguranță. Ordine de arestare l-au urmărit adeseori; se țeseau mereu intrigi în jurul lui. Spionii îi ațineau calea. Invidia literară încerca să-l doboare. Este drept să spunem că s-a bucurat și de prieteni și de iubiri, printre care cel puțin una, aceea a doamnei du Châtelet, deși nu fidelă pînă la capăt, i-a asigurat, într-o epocă destul de lungă, un cadru de viață și a lucrat ca o putere binefăcătoare asupra lui. Două capete încoronate, un rege și o împărăteasă, Frederic al II-lea al Prusiei și Catherina a II-a a Rusiei, i-au arătat prietenie și admirație. Cea dintîi dintre aceste prietenii a luat, la un moment dat, o întorsătură destul de supărătoare pentru filozof, dar s-a restabilit apoi într-o legătură epistolară care s-a pre-

lungit vreme de decenii. Mai puternic decât devotamentul de care s-a bucurat filozoful, a fost acela pe care l-a dăruit el rudelor chemate în preajma sa, unor oameni nenorociți sau săraci față de care s-a arătat darnic și ospitalier, victimelor justiției, oprimaților din preajma lui.

În furtuna aproape neîntreruptă a vieții sale, Voltaire a manifestat o serie de atitudini care compun laolaltă portretul său moral. Lipsit tot timpul de vreo parte a puterii publice, a dispus mereu de o mare putere morală. Această putere a fost făcută mai întâi din aptitudinea ironică a spiritului său, care i-a aliat totdeauna pe cei ce râd, pe cei bucuroși să afle latura comică a lucrurilor. Ironia este o armă a inteligenței. Lucizii și înțelegătorii au fost mereu de partea sa. Dincolo de baricada lui au stat pedanții, ipocriții, înfurnurații, imbecilii de toate categoriile. Când se urzea împotriva lui o intrigă menită să-l lipsească de libertate sau chiar să-l suprime, scriitorul răspundea cu un pamflet sau o epigramă. Voltaire n-avea nevoie să pună în mișcare forța executivă a statului pentru a se salva : îi ajungea să construiască un portret comic sau o legendă rizibilă. Print-un cuvânt de spirit, dezumfla balonul unei reputații nemeritate sau prefăcea în pulbere o trufie. Mijloacele lui de luptă au fost deci pur spirituale ; brutalitatea n-a făcut niciodată parte din arsenalul lui.

Nu trebuie să ni-l închipuim însă pe Voltaire ca pe un om cu o simplă înzestrare ironică a spiritului. Inteligența lui se remarcă printr-o mare temeinicie. Deși n-a găsit raporturi noi între lucruri, deși n-a unificat datele răzlețe ale experienței căutînd legătura dintre ele la un nivel foarte profund, inteligența lui a fost curioasă, harnică și exactă. În toate problemele pe care le-a

cercetat, s-a înconjurat de tot materialul științific al vremii, a desfundat toate izvoarele de informații, a întreprins anchetele cele mai întinse. A avut firea unui erudit, dar multa lui învățătură a pus-o în slujba unor teze întrevăzute cu claritate și a folosit-o în raționamente strânse, precise și constrângătoare. Într-o zi a spus : „Sînt ca rîurile limpezi, fiindcă nu sînt adînci“. Ar fi putut să adauge că spiritul său era ca rîurile repezi de munte. Vivacitatea, spontaneitatea fac parte din însușirile lui eminente. Deslușea îndată teza justă și desfășura în juru-i puterea sprintenă și foarte activă a spiritului său. Ființa lui era făcută dintr-un element ușor și agil. Semăna întrucîtva cu Ariel al lui Shakespeare ; Un Ariel filozof și ironic. Era o creație a aerului, dar și a focului. Căci pe lîngă marile daruri ale inteligenței, trebuie să remarcăm în el și pe acela ale sensibilității. Înzestrat cu o structură fizică și nervoasă foarte mobilă, care a făcut mai tot timpul din el un om suferind, Voltaire a posedat într-un mare grad imaginația durerii străine, pe care o învia în sine însuși. În aceasta s-a înrădăcinat pornirea lui de a alina suferința, de a ajuta o nevoie, de a rectifica o nedreptate. Acest om foarte inteligent era și foarte bun. Luciditatea lui s-a pus neconținut în slujba generozității și a justiției. Inteligența lui nu s-a aliat niciodată cu cinismul sau îndoiiala. Fondul personalității sale era pasionat și arzător : mijloacele lui erau reci și tăioase.

Cu aceste însușiri sufletești, Voltaire a fost un exemplar foarte tipic al poporului francez. Veselia lui amintește pe-a lui Rabelais. Darul argumentării exacte și stăruitoare pe al lui Pascal. Simțul lui pentru dreptate pe al vrednicilor magistrați ai Franței, pe Michel de l'Hospital, pe Montesquieu, pe Turgot. Ca toți oamenii de seamă ai istoriei, Voltaire este și el o persona-

litate profund națională, un fiu al poporului francez, în care s-au concentrat și au crescut pînă la o potență înaltă capacități și virtuți apărute în sute de ani de viață istorică, în timpul cărora conștiința acestui popor a ajuns să înțeleagă lumea și să încerce a construi temelia coexistenței juste a oamenilor. Dar, deși foarte francez, iubitor al patriei și cinstitor al tradițiilor sale, personalitatea lui Voltaire nu vădește nici o urmă de îngustime șovină. Acest francez este un cetățean al universului. A înțeles, ca nimeni altul, situația întregii lumi din jurul său și a căutat să pătrundă în firea tuturor popoarelor.

Voltaire a scris în toate genurile literare și a dat contribuții în mai multe din științele timpului. A fost poet liric, epic și dramatic, istoric, filozof și fizician, critic literar și memorialist, teolog și jurist. Opera lui este o întreagă enciclopedie. Care este valoarea acestei contribuții atît de variate? N-a fost un mare liric, deși în odă, în satiră, în madrigal a produs opere care pot fi recitite cu plăcere. A consacrat unele din răstimpurile cele mai lungi și mai harnice ale activității sale teatrului. Tragediile lui Voltaire, deși prin formula lor tehnică aparțin clasicismului, așa cum acesta se formase în secolul anterior, aduc totuși un nou rost și precizează o nouă funcțiune a teatrului. Teatrul devine, prin Voltaire, o tribună publică, un loc de unde epoca aude adevărurile și primește îndemnurile de care avea mai multă nevoie. În *Moartea lui Cezar*, în *Mohamed* și în alte tragedii poetul a avut ocazia să proclame noul crez al libertății în lupta dusă împotriva opresiunii feudale și a fanatismului. În același timp, Voltaire a extins considerabil sfera de motive a teatrului clasic. De unde acesta se menținea mai tot timpul în cercul vechilor mituri ale istoriei antice, sacre și profane, Vol-

taire și-a extras adeseori temele sale din istoria patriei sau a regiunilor exotice și în legătură cu împrejurări mai noi. În *Zaire* am văzut că apare Luisignan, un erou al cruciadelor. În *Alzire* e înfățișat un episod din acțiunea conchistadorilor Americii de Sud, unde setea de câștig a capitalismului incipient a comis atâtea crime. O dată cu Voltaire, tragedia clasică devine deci socială, istorică, națională și modernă : poezia dramatică ulterioară va merge pe urmele deschise de el. Printre părțile cele mai valabile ale creației literare voltairiene trebuie numărate romanele sau povestirile. Narațiunea clasică, în Franța, cunoștea romanul psihologic și cel burlesc. *Prințesa de Clèves* a doamnei de Lafayette și *Romanul comic* sau *Eneida travestită* ale lui Scarron. Veacul al XVIII-lea introduce însă, în afară de romanul sentimental, romanul picaresc, de origină spaniolă, adică acela unde se narează aventurile unui ins care, deplăsindu-se adeseori și schimbându-și mereu condiția, are prilejul să observe pe aceea a tuturor oamenilor și a tuturor claselor sociale din jurul său. Le Sage dăduse o capodoperă în acest gen : *Gil Blas*. Veacul a mai produs numeroase relații de călătorie în țările și la popoarele descoperite de la Renaștere încoace. El s-a mai pasionat apoi de basmele orientale, de pildă de acelea arabe sau persane grupate sub titlul : *O mie și una de nopți*. Voltaire utilizează toate aceste izvoare și le întrunește, dar le pune în serviciul luptelor lui ideologice, scriind renumitele lui povestiri. *Candide*, *Naivul*, *Zadig*, *Micro-mégas*, *Prințesa din Babilon* ș.a. sînt deopotrivă povestirile unor rătăcirii prin Europa sau chiar prin întreaga lume, amestecate uneori cu elemente fantastice, menite să înfățișeze nenorocita întocmire a societății contemporane, care era societatea feudală în faza ei finală. Încercări de tot felul asaltează pe eroii lui, întocmai

ca pe atîți din mulții nenorociți ai vremii : războaie, căderi în captivitate, rugurile inchiziției, pierderea bunurilor și a libertății, pătimiri de pe urma prejudecăților și a superstițiilor celor mai absurde, atentatele înfumurării celor mari, mizeria la care sînt constrînși cei mici, și altele. Mica lume a globului nostru, pierdută în imensitatea spațiului cosmic, este un furnicar de crime și absurdități. Întocmai ca Swift în *Călătoriile lui Gulliver*, povestitorul francez are ideea să dezarmeze orgoliul opresorilor, arătînd cît e de mică ființa acestora, dacă e raportată la o altă scară a dimensiunilor. Astfel, omul din Sirius, Micromégas, ajunge pe pămîntul nostru pe care îl crede nelocuit, pînă cînd observă pe vîrfurile degetelor sale niște ființe de o mărime abia perceptibilă, dar care se dovedesc pline de cruzime și stupiditate. O furnică are dreptul să fie un tiran ? Satira lui Voltaire a găsit acest mijloc pentru a umili și dezarma orgoliul opresorilor. Unul dintre călătorii lui, vestitul Candide, este alungat în largul lumii, după ce își însușise filosofia armoniei universale, care în varianta lui Leibniz, produsese maxima atît de jignitoare față de toate suferințele omenești, maxima potrivit căreia „lumea aceasta este cea mai bună din toate lumile posibile“. Multele încercări ale lui Candide nu justifică deloc această deviză a optimismului, propagată, desigur, de profitorii vremii. Nenorocirile care-l urmăresc o infirmă în fiecare moment. Cînd, după multe încercări de tot felul, Candide ajunge să se oprească într-o mică grădină de pe malurile Bosforului, în societatea unor prieteni fideli și a femeii iubite pe care o căutase toată viața, dar o pierduse mereu, o posibilitate și un înțeles al existenței omenești ajung să i se lămurească : „Să ne cultivăm grădina“. Lumea noastră nu este desigur cea mai bună și nu este nici măcar bună, bîntuită precum e de atîtea

nefericiri, dar omul poate să desfășoare în mijlocul ei o activitate ; el poate să muncească, devenind folositor pentru sine și pentru alții. Comandamentul muncii este cel mai înalt dintre câte i se pot impune omului, și Voltaire are meritul de a-l fi recomandat, deși munca pe care o propune el, deocamdată, răspunde mai mult intereselor personale și este o formă a individualismului și a retragerii din lume.

În legătură cu aceste concluzii ale romanelor stă problema istorică. Voltaire a fost unul dintre creatorii metodelor moderne ale istoriei. De unde în veacul al XVII-lea istoria avea încă un caracter teologic, adică era urmărirea chipului în care providența divină se realizează în lume, așa încât Bossuet în al său *Discurs asupra istoriei universale*, putea să-și înceapă expunerea cu facerea lumii și s-o termine cu triumful creștinismului, Voltaire desparte definitiv istoria de teologie. Materia istoriei este alcătuită, pentru el, din faptele oamenilor, dar nu numai din acele ale regilor și conducătorilor politici, din împrejurările războaielor, ale alianțelor militare și ale tratatelor, singurele despre care se ocupau vechile cronici. Pe lângă istoria militară și diplomatică, el introduce în expunerile sale prezentarea vieții popoarelor, a moravurilor lor, a activității lor economice, financiare, artistice și literare, adică a ceea ce se numește astăzi „istoria civilizației”. Cu aceste preocupări sînt scrise opere ca *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* sau *Încercare asupra moravurilor și spiritului națiunilor*. Pentru stabilirea acestor fapte el folosește o metodă critică, compară adică documentele și nu primește ca sigure decît știrile care sînt atestate de mai multe izvoare, mai ales atunci cînd acestea provin de la reprezentanți ai unor interese și puncte de vedere deosebite sau chiar contrarii. Documentarea lui Voltaire

este foarte bogată ; ea pune la contribuție aproape toate sursele care puteau sta la îndemână unui cercetător în vremea sa. Pe aceste căi și scriind într-un stil grav, dar plin de varietate, care dă operelor sale istorice o mare seducție literară, Voltaire izbutește să se înalțe deasupra faptelor, să le cuprindă în mari perspective de ansamblu, adică să reflecteze ca un filozof asupra lor. Cu el încep deci nu numai metodele, dar și filozofia modernă a istoriei. Întregul trecut îi apare cugetătorului ca o deasă țesătură de „crime, de nebunii și de nenorociri“, cu toată intervenția din când în când a unui mare spirit binefăcător, apărut pentru a aduce mesajul lui de pace și lumină. Nici o urmă deci de idealizare a trecutului ; în schimb credința fermă în progres, adică în posibilitatea de perfecționare treptată a rațiunii umane și de încorporare a rezultatelor ei în instituțiile societății. Epocile fericite au fost cu totul rare în trecut. Speranța omului le proiectează în viitor. Cum putem atinge aceste ținte ?

Voltaire a fost unul din gânditorii care au contribuit mai mult la dărîmarea vechii metafizici. „Metafizica, spunea el, cuprinde două lucruri : tot ceea ce oamenii de bun simț știu mai dinainte și tot ceea ce ei nu vor ști niciodată“. Metafizica este nu numai inutilă, dar și primejdioasă. Adevărurile științei pot fi controlate prin observații și experiment și deci, atunci când sînt eronate, pot dispărea o dată cu progresele observației și ale experimentării. Adevărurile metafizicii sînt însă incontrollabile și de aceea ele urmează a fi impuse prin constrîngere, ceea ce dă naștere dogmatismului, intoleranței și persecuției. Este, prin urmare, în interesul omenirii ca inteligența teoretică să abandoneze sterila controversă metafizică și să se consacre cercetărilor științei. Marile posibilități ale acestora le demonstrase,

Într-o epocă apropiată, Newton, descoperitorul legilor mecanicii universale, ale legilor care domină mișcarea materiei. Pe drumurile deschise de Newton se cuvine a progresa știința modernă. Dar pentru aceasta, ea trebuie să renunțe la așa-zisele „idei înăscute”, adică la acelea pe care divinitatea le-ar fi imprimat în spiritul omului înaintea oricărei experiențe. Voltaire aderă la pozițiile filozofului empirist John Locke, potrivit căruia toate ideile și reprezentările minții noastre își au originea în activitatea simțurilor. Dar cum experiența ne arată că orice lucru s-a produs prin acțiunea unei cauze, filozoful trebuie să admită o cauză primă, un motor inițial al tuturor proceselor naturale, un *primum mobile*, pe care îl numește Dumnezeu. Voltaire îmbrățișează pozițiile deismului, adică ale unei religii filozofice, opusă religiei instituite, bisericii catolice a vremii sale. Ideea divinității i se pare apoi necesară pentru a înspăimînta cruzimea opresorilor. Deci „dacă Dumnezeu n-ar exista, ar trebui inventat”, va exclama odată filozoful într-una din acele maxime îndrăznețe, repetate de atâtea ori de atunci. Procesele lumii, odată puse în mișcare, se desfășoară fără considerație pentru interesele omului și, adeseori, cu o teribilă inclemență față de el. Calamitățile care se abat asupra oamenilor, epidemii, războaie, foamete, cutremure de pământ, inundații, vicii și crime, infirmă principiul armonismului care se complăcea în ideea că totul e bine în lumea aceasta. La una din aceste calamități a reflectat Voltaire în 1755, când, în urma groaznicului cutremur care a atins coastele Portugaliei, contemporanii înspăimîntați au comentat îndelung acest cataclism natural. Nu era el ca o experiență menită să lichideze doctrina armoniei prestabilite a lui Leibniz? Voltaire consacră acestei împrejurări poemul său despre *Dezastrul din Lisabona*, în care, denunțînd

ideea că totul e bine astăzi, afirmă speranța că totul va fi bine odată. Binele este însă de nădăjduit de la activitatea oamenilor, menită să înmulțească cunoștințele noastre asupra naturii, să extindă prosperitatea în jurul nostru și să facă pe toți oamenii să se împărtășească din ea, să elibereze pe om de toate formele opresiunii și exploatării, să reverse lumina cunoștinței și frumusețile artei, adică să împingă pînă la țintele cele mai îndepărtate progresele civilizației omenești.

Voltaire nu și-a comunicat mesajul său în forme sistematice și grave. A preferat să glumească, să-și alieze forțele ironiei publice. Nu numai prin atîtea din operele sale, dar și prin cuvintele de spirit pe care i s-a întîmplat să le pronunțe, a fost unul din cei mai de seamă poeți comici și satirici ai tuturor vremurilor. Metoda satirei sale este reducerea la absurd, prin dezvoltarea consecințelor unei idei pînă în momentul în care se vedește nerozia pe care aceasta o ascunde. Alteori, satira sa lucrează prin ironie, adică prin simularea gravității atunci cînd vorbește despre lucruri nedemne, grosolane sau stupide. I s-a întîmplat să procedeze, precum am văzut, și prin schimbarea perspectivei în care lucrurile sînt privite de obicei, obținînd în această nouă lumină reliefarea absurdității ascunse de puterea prejudecăților și de deprinderea rutinară. Ca și alți scriitori ai vremii, a rușinat civilizația convențională și coruptă a epocii sale, făcînd-o să se răsfrîngă în mentalitatea naivă dar curată a unui indigen din America, ca în romanul său *Naivul*, deși, altfel, el împărtășea atît de puțin punctul de vedere al lui J. J. Rousseau. Satira și ironia lui Voltaire își găsesc un teren de aplicație nu numai în operele sale de fantezie, dar și în cele filozofice și epistolare, apoi în convorbirile lui notate.

Trăsăturile sale de spirit au fost răspândite apoi pretutindeni și în toate ocaziile, și epocii i-a plăcut să le repete. Filozoful îl întreabă odată pe un ofițer : „— Cum e pedepsit acela care semnează false scrisori de *cachet* ? — Este spânzurat“, răspunde ofițerul. „Foarte bine, — replică la rîndul lui Voltaire — foarte bine, dar trebuie să se facă la fel aceluia care semnează scrisori autentice.“ Astfel de trăsături de spirit se numără cu miile în operele, în scrisorile, în amintirile despre Voltaire. Pe figura sa se schița un surîs permanent. Acest surîs a fost evocat odată de Alfred de Musset, în versuri rămase celebre :

Dormi mulțumit, Voltaire ? Hidosul tău surîs
Mai flutură încă pe fața ta slăbiță ?

Aceste versuri sînt destul de curioase sub pana lui Musset, care, în *Confesiunile unui copil al secolului*, a arătat înțelegere pentru faptul că trădarea marilor idealuri ale Revoluției era pricina tristeții care învăluisese sufletele în epoca Restaurației. Musset numește „hidos“ surîsul lui Voltaire, făcîndu-l răspunzător de criza de scepticism și de neîncredere abătută asupra lumii, o dată ce se instalase din nou vechea putere a opresorilor. Dar Voltaire, cum am văzut, n-a propagat niciodată neîncrederea și scepticismul, ci tocmai încrederea în viitorul omenirii și în valoarea muncii omenești. Era un bătrîn de optzeci de ani cînd a mai scris versul : „Munca este zeul meu ; el singur guvernează lumea“. Surîsul lui Voltaire ascunde, apoi, o inimă sensibilă și o voință trează.

Figura lui literară a creat noul tip social al scriitorului reprezentant al conștiinței publice și luptător pentru idealurile cele mai înalte ale vremii. Voltaire a

pregătit deci marile figuri literare ale veacului următor, pe Victor Hugo, pe Emile Zola, pe Anatole France. Tovarășii lui de drum în posteritate au fost, de altfel, mai numeroși : ei au fost toți luptători pentru dreptate și umanitate. De aceea, numele scriitorului care a putut spune odată despre sine : „Am făcut un pic de bine, iată opera mea cea mai de seamă“, numele acestui scriitor a fost invocat ori de câte ori puterea bestială a oprimării s-a refăcut. Asupritorii popoarelor au văzut în el o amenințare, oprimații un apărător, luptătorii un aliat.

Lector : ELENA BERAM
Tehnoredactor : MARIANA PUȘCAȘU

Apărut 1972. Comanda nr. 332. Coli de tipar 3,5. Planșe 16.

Tiparul executat sub comanda
nr. 1/10 la
Întreprinderea poligrafică,
„13 Decembrie 1918”,
str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97
București,
Republica Socialistă România.

EDITURA ALBATROS

Lei 3,75